मन्वन्तराधिकारेषु वर्त्तन्ते च सकृत् सकृत् ।
विनिवृत्ताधिकारास्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥३६॥
समतीतास्तु ये तेषामष्टौ षष्ठा[1] स्तथापरे ।
पूर्वेषु[2] साम्प्रतश्चायं शान्तिर्वैवस्वतः प्रभुः ॥३७॥
ये शिष्टास्तान् प्रवक्ष्यामि सह देवर्षिदानवैः ।
सह प्रजानिसर्गेण सर्वांस्त्वनागतान्[3] द्विजान् ॥३८॥
वैवस्वतनिसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ।
अन्यूना नातिरिक्तास्ते यस्मात् सर्वे विवस्वतः ॥३९॥
पुनरुक्ता बहुत्वात्तु[4] वक्ष्ये न तेषु विस्तरं ।
मन्वन्तरेषु भाव्येषु भूतेष्वपि तथैव च ॥४०॥
कुले कुले निसर्गास्तु तस्माद्भूयो विभागशः ।
तेषामेव हि शिष्टार्थे[5] विस्तरेण क्रमेण च ॥४१॥
दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सन्नता नाम विश्रुता ।
सर्वकन्यावरिष्ठा तु श्रेष्ठा[6] धर्मपरा[7] सुता ।
गृहीत्वा तां पिता कन्यां जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके ॥४२॥
वैराजस्तमुपासीनं धर्मेण च भवेन च ।

(१) षट्त्वे इति पाठः साधुः ।
(२) पूर्व्वे षट इति पाठेऽर्थप्रतिपत्तिकरः ।
(३) सर्व्वस्थानगतान् इति ख० ।
(४) पुनरुक्ते वहन्ते तु इति ग० ।
(५) सिद्धार्थमिति च० छ० ।
(६) सर्व्वकन्या च शिष्टा च श्रेष्ठा इति छ० ज० ।
(७) पार्थारिष्ठा इति क० ज०, सर्व्वकन्या च शिष्टास्तु ज्येष्ठा या वा-रजा इति च० ।

सवधर्मसमीपस्थं दक्षं ब्रह्माभ्यभाषत ॥४३॥
दक्ष कन्या तवेयं वै जनयिष्यति सुव्रता ।
चतुरो वै सुतान् पुत्रांस्त्रैयम्बकान् शुभान् ॥४४॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो धर्मो भवस्तदा ।
तां कन्यां मनसा जग्मुस्त्रयस्ते ब्रह्मणा सह ॥४५॥
सत्याभिध्यायिनां तेषां सद्यः कन्या व्यजायत ।
सदृशान् रूपतस्तेषां चतुरो वै कुमारकान् ॥४६॥
संसिद्धाः कार्यकरणे सम्भूतास्ते श्रियान्विताः ।
उपभोगसमर्थैश्च सद्योजातैः शरीरकैः ॥४७॥
ते दृष्ट्वा तान् स्वयम्बुद्धा ब्रह्मव्याहारिणस्तदा ।
संरब्धा वै व्यकर्षन्त मम पुत्रा ममेत्युत ॥४८॥
अभिध्यानान्मनोत्पन्नानूचुस्ते परस्परम् ।
यो यस्य वपुषा तुल्यो भजतां स तु तं सुतम् ॥४९॥
यस्य यः सदृशश्चापि रूपे वीर्ये च नामतः ।
तं गृह्णातु सुभद्रं वो वर्णतो यस्य यः समः ॥५०॥
ध्रुवं रूपं पितुः पुत्रः सोऽनुरुध्यति सर्वदा ।
तस्मादात्मसमः पुत्रः पितुर्मातुश्च जायते (१) ॥५१॥
एवं ते समयं कृत्वा सवर्णान् जगृहुः सुतान् ।
यस्मात् सवर्णास्तेषां वै ब्रह्मादीनां कुमारकाः ॥५२॥
सवर्णाः संवृतस्तस्मात् सवर्णत्वं हि ते यतः (२) ।
समनाम्नामनाश्चैव तस्मात्ते मनवः स्मृताः ॥५३॥

(१) बोध्यते इति ख० ।
(२) कथ्यसे ते मनीषिभिरिति पाठः साधुः ।

चाक्षुषस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य च ।
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नामाभवत्सुतः ॥५४॥
भूत्यामुत्पादितो यस्तु भौत्यो नामाभवत् सुतः ।
वैवस्वतेऽन्तरे राजा द्वौ मनू तु विवस्वतः ॥५५॥
वैवस्वतो मनुर्यश्च सावर्णो यश्च विश्रुतः ।
ज्येष्ठः सञ्ज्ञासुतो विद्वान् मनुर्वैवस्वतः प्रभुः ॥५६॥
सवर्णायाः सुतश्चान्यः स्मृतो वैवस्वतो[1] मनुः ।
सवर्णा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिजाः ॥५७॥
तपसा सम्भृतात्मानः स्वेषु मन्वन्तरेषु वै ।
भविष्येषु भविष्यन्ति सर्वकार्यार्थसाधकाः ॥५८॥
प्रथमं मेरुसावर्णिर्दक्षपुत्रस्य वै मनोः ।
पुत्रा[2] मरीचिगर्भाश्च सावर्णास्तु ते त्रयः ।
सम्भूताश्च[3] महात [illegible] स्वतेऽन्तरे ॥५९॥
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते [illegible] प्रजापतेः ।
भविष्यस्य भविष्यस्तु एकैको द्वादशो गणः[4] ।६०॥
ऐश्वर्यसंयाह्वा राहा[5] बाहवश्चास्तथैव च[6] ।
पारा द्वादश विज्ञेया उतरांस्तु निबोधत ।६१॥

(१) सावर्णिको इति पाठः साधुः ।
(२) पारा इति पाठः समीचीनः परत्र तथादर्शनात् ।
(३) सम्भूताश्चेति ख० क० ।
(४) एकैका मनवो गणा इति क० ।
(५) देवा इति ख० ग० ।
(६) इत परं श्लोकार्द्धं पतितं ।

वाजिनो[1] वाजिजिच्चैव प्रभूतिश्च ककुद्मच ।
दधिक्राश्चाप्यपक्राश्च[2] प्रणीतो विजयो मधुः ॥६२॥
तेजश्चाथर्वा[3] द्वौ तु[4] द्वादशैते मरीचयः ।
सुधर्माणस्तु वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत ॥६३॥
वर्णकश्चाप्यङ्गविद्[5] सुरण्यो मजनो मनः ।
अमितो[6] द्रवकेतुश्च जम्भोऽथाजश्शक्रकाः ॥६४॥
सुनेमिर्धृतपार्श्चैव सुधर्माणः प्रकीर्त्तिताः ।
तेषामिन्द्रस्तदा भाव्यो अद्भुतो नाम नामतः ॥६५॥
स्कन्दः सोमप्रतीकाशः[7] कार्त्तिकेयस्तु पावकः[8] ।
माघा[9] तिथिश्च पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥६६॥
ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
वसितश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥६७॥
सुतपाः पौलहश्चैव सप्तैते रोहितान्तरे ।
धृतिकेतुर्दीप्तिकेतुश्चापहस्तो निरामयः ॥६८॥

---

(१) वाजिनो इति छ०, वाजिपो इति ख० ।
(२) दधिक्रो दधिपक्रो इति इति ग०, दधिक्रावपिपक्राश्च इति च० छ० ।
(३) अयं पाठो न समीचीनः ।
(४) उत्तमश्च प्रथितश्चैव इति ग० ।
(५) वर्णास्तथाप्यङ्गविश्च इति ख० च०, वर्णास्तथाप्यङ्गविश्च इति छ० ञ० ।
(६) आमित इति छ० ञ०, अमित्र इति ख० ग० ।
(७) स्कन्दो सोमप्रतीपो वै इति क० च० छ० ञ० ।
(८) पावकिः इति क० च० छ० ञ० ।
(९) मघा इति ग० च० छ० ।

पृथुश्रवास्तथा नाको[१] भूरिद्युम्नो बृहद्रथः[२] ।
प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥६९॥
दशमे त्वथ पर्याये धर्मपुत्रस्य वै मनोः ।
द्वितीयस्य तु सावर्णेर्भाव्यस्यैवान्तरं मनोः[३] ॥७०॥
सुखामना[४] विरुद्धाश्च द्वावेव तु गणौ स्मृतौ ।
त्विषिवन्तश्च[५] ते सर्वे शतसङ्ख्याश्च ते समाः ॥७१॥
प्राणानायच्छतः प्रोक्ताः[६] ऋषिभिः पुरुषेषु वै[७] ।
देवास्ते वै भविष्यन्ति धर्मपुत्रस्य वै मनोः ॥७२॥
तेषामिन्द्रस्तथा विद्वान् भविष्यः शान्तिरुच्यते ।
हविष्मान् पौलहः श्रीमान् सुकीर्तिश्चापि भार्गवः ॥७३॥
आपोमूर्तिस्तथात्रेयो वसिष्ठश्चापि यः स्मृतः ।
पौलस्त्यः प्रतिपश्चापि[८] नाभागश्चैव काश्यपः ।
अभिमन्यु[९] श्चाङ्गिरसः सप्तैते परमर्षयः ॥७४॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणश्च वीर्यवान् ।
शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥७५॥

---

(१) नीको इति ख० ङ० ।
(२) बृहस्पत इति ख० ।
(३) मनोरिति पाठो न समीचीनः ।
(४) सुखमनो इति च०, सुखवर्म इति ख० ग० ।
(५) त्विषावन्त इति पाठो विशुद्धः ।
(६) प्राणाना यच्छतं प्रोक्तमिति ख० घ० ङ० ।
(७) पुरुषेऽन्तरे इति ख० ।
(८) प्रतिघश्चापि इति ङ० च०
(९) अभ्यमन्युरिति ङ०, अत्यमन्युरिति ञ० ।

भूरिषुश्च: सुवर्चाश्च(१) इत्येते मानवाः स्मृताः ।
एकादशे तु पर्याये सावर्णे वै तृतीयके ॥७६॥
निर्माणरतयो देवाः कामजा वै मनोजवाः ।
गणास्त्वेते त्रयः ख्याता देवतानां महात्मनां ॥७७॥
एकैकं त्रिंशतस्तेषां गणास्तु त्रिदिवौकसां ।
मासस्याहानि त्रिंशत्तु यानि वै कवयो विदुः ॥७८॥
निर्माणरतयो देवा रावयन्तु विहङ्गमाः ।
गणास्ते वै त्रयः प्रोक्ता देवतानां भविष्यति ॥७९॥
मनोजवा मुक्तस्तास्तु इति देवाः प्रकीर्त्तिताः ।
एते हि ब्रह्मणः पुत्रा भविष्या मनवः स्मृताः ॥८०॥
तेषामिन्द्रो वृषो नाम भविष्यः सुरराट् ततः ।
तेषां सप्तर्षयश्चापि कीर्त्यमानान्निबोधत ॥८१॥
हविष्मान् काश्यपश्चापि वपुष्मान् यश्च भार्गवः ।
वारुणिश्चैव चात्रेयो वासिष्ठो भग(२) एव च ॥८२॥
पुष्टि(३)श्चाङ्गिरसो ज्ञेयः पौलस्त्यो निश्चरस्तथा ।
पौलहो ह्यग्नितेजाश्च देवा ह्येकादशेऽन्तरे ॥८३॥
सर्व्ववेग.(४ सुधर्म्मा च देवानीकः पुरोवहः ।
क्षेमधर्मा ग्रहेषुश्च आदर्शः पौण्ड्रको मतः ॥८४॥

---

(१) सुवर्चाश्च इति क० ।
(२) नग इति च० छ० ।
(३) पुष्टिरिति ङ० ख० ।
(४) सर्व्वगम इति ङ० च० ।

सावर्णस्य तु ते पुत्राः प्राजापत्यस्य वै मनोः ।
द्वादशे त्वथ पर्याये रुद्रपुत्रस्य वै मनोः ॥८५॥
चतुर्थे ऋतुसावर्णे देवास्तस्यान्तरे शृणु ।
पञ्चैव तु गणाः प्रोक्ता देवतानामनागताः ॥८६॥
हरिता रोहिताश्चैव देवाः सुमनसस्तथा ।
सुकर्माणः सुपाराश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥८७॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते एकैको दशको गणः ।
ऋतुन्तिजो[1] हरिश्चैव विद्वान् यश्च[2] सहस्रशः ॥८८॥
पर्वतानुचरश्चैव अपोऽंशुश्च[3] मनोजवः ।
उर्ज्जा स्वाहा स्वधा तारा दशैते हरिताः स्मृताः ॥८९॥
तपोज्ञानिर्धृतिश्चैव वाचा बन्धुश्च यः स्मृतः ।
रजश्चैव तु राजश्च स्वर्णपादस्तथैव च ॥९०॥
व्युष्टिर्विधिश्च वै देवो दशैते रोहिताः स्मृताः ।
तुषिताद्यास्तु ये देवास्त्रयस्त्रिंशत् प्रकीर्तिताः ॥९१॥
देवान् सुमनसो विद्धि सुकर्माणो निबोधत ।
सुपर्वा वृषभः पृष्टः कपिद्युम्नो विपश्चितः ॥९२॥
विक्रमश्च क्रमश्चैव निभृतः कान्त एव च ।
एते सुकर्मणो देवा सुतांश्चैषां[4] निबोधत ॥९३॥

---

(१) अर्व्वान्तिजो इति ङ० च० ।
(२) विद्वांसश्च इति ग० छ० ञ० ।
(३) अपांशुश्च इति ङ० ।
(४) स्तेषामिति ख० ।

वर्य्योदित[१] स्तथा जिष्टो वर्चस्वी[२] द्युतिमान् हविः ।
शुभो हविष्कृतात्[३] प्राप्तिर्व्यापृथो[४] दशमस्तथा ॥९४॥
सुपारा मानता[५] ह्येते देवा वै सम्प्रकीर्तिताः ।
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महायशाः ॥९५॥
द्युति[६] र्वसिष्ठपुत्रस्तु आत्रेयः सुतपास्तथा ।
तपोमूर्तिस्त्वाङ्गिरसस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥९६॥
तपोऽशनः पौलस्त्यः पुलहश्च तपोरतिः ।
भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोमतिः[७] ॥९७॥
एते सप्तर्षयः सिद्धा अन्ये सावर्णिकेऽन्तरे ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥९८॥
मित्रवान्[८] मित्रविन्दुश्च मित्रसेनो ह्यमित्रहा ।
मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशैते[९] मनोः सुताः ॥९९॥
त्रयोदशे तु पर्याये भाव्या रौच्यान्तरे पुनः ।

---

(१) वर्षोदित इति छ० ञ० ।

(२) वर्षसिः इति ङ० छ० ञ० ।

(३) हविः कृत इति पाठो विशुद्धः ।

(४) वाहय इति ङ० ख० छ० ।

(५) मामता इति ङ० ञ०, मानवा इति छ० । अत्र सुपाराश्च गणा इति पाठः साधुः ।

(६) द्युतिरिति ङ० छ० ।

(७) तपाहतिरिति ङ० ख० छ०, तपाहषिरिति क० ञ० ।

(८) मित्रमित्रो इति ङ० ख० ।

(९) अत्र द्वादशसंख्याश्रवणात् नाम्नां द्वादशसंख्यकत्वाभावाच्च अस्मात् श्लोकार्द्धात् प्राक् एको द्वौ वा श्लोकः पतितः ।

त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवानान्तु स्वयम्भुवा ॥१००॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रास्ते हि सर्वे महात्मनः।
सुत्रामाणः सुधर्माणः सुकर्माणश्च ते त्रयः ॥१०१॥
त्रिदशानां गणाः प्रोक्ता भविष्याः सोमपायिनः।
त्रयस्त्रिंशद्देवतायाः प्राभविष्यन्त[1] याज्ञिकैः ॥१०२॥
आज्येन पृषदाज्येन यज्ञश्रेष्ठेन[2] चैव हि[3]।
देवैर्देवास्त्रयस्त्रिंशत् पृथक्त्वेन निबोधत ॥१०३॥
सुत्रामाणः प्रयाज्यास्तु आद्याज्यास्तु[4] साम्प्रतं।
सुकर्माणोऽनुयाज्यास्तु पृषदाज्याशिनस्तु ये ॥१०४॥
उपयाज्याः सुधर्माण इति देवाः प्रकीर्तिताः।
दिवस्पतिर्महासत्त्वस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥१०५॥
पुलहात्मजपुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः।
अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यः पथ्यवांस्तु[5] सः ॥१०६॥
पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः[6]।
निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः कश्यपस्तथा ॥१०७॥
स्वरूपश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु त्रयोदशे।

---

(१) प्रविभात इति क० प्रतिभाव्य च इति ख० प्रतिभाव्यत इति ङ०, प्रतिभव्यत इति च० छ० प्रविष्यजा इति ज०।

(२) यज्ञश्रेष्ठेनेति ङ० च०।

(३) आर्येन एकदोषेन यज्ञप्रष्ठेन वै वह इति क० ज०, आद्येन एष दोष्टेन यज्ञश्रेष्ठेन वै वद्या इति छ०।

(४) आद्ये आज्येन इति पाठोऽत्र भवितुमर्हति।

(५) पौलस्त्योपथ्ययास्तु इति ङ० च०।

(६) निवत्सक इति ग०।

चिक्रमेनो विचित्रश्च तपोधर्मभृतो[1] भवः ॥१०८॥
अनेकजन्मबद्धश्च सुरमो निर्भयः पृथः[2]।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा ह्यन्तरे तु चयोदशे ॥१०९॥
चतुर्दशे तु पर्याये भौतस्याप्यन्तरे[3] मनोः ।
देवतानाङ्गणाः पञ्च प्रोक्ता ये तु भविष्यति ॥११०॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पविचा भ्राजरास्तथा ।
वाचावृद्धाश्च[4] इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥१११॥
सप्त तान् तान् भागान् विद्धि चाक्षुषसंज्ञकान्[5] ।
वृहदाद्यानि सामानि कनिष्ठान् सप्त तान् विदुः।
सप्त लोकाः पवित्रास्ते भ्राजिराः सप्त सिन्धवः ॥११२॥
वाचावृद्धानृषीन् विद्धि मनोः स्वायम्भुवस्य वै ।
सर्वे मन्वन्तरेन्द्राश्च विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥११३॥
तेजसा तपसा बुध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।
त्रैलोक्ये यानि सत्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
सर्वशः स्वैर्गुणैस्तानि इन्द्रास्तेऽभिभवन्ति वै ॥११४॥
भूतापवादिनो दृष्टा मध्यस्था भूतवादिनः।
भूतानुवादिनः सक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥११५॥

---

(१) सत्यधर्म्मभृत इति ङ० च० छ० ।
(२) दृढ़ इति ङ० च० छ० ।
(३) भौत्यस्याप्यन्तरे इति च० छ० ।
(४) वचोवृद्धा इति ग० ।
(५) छं व्यतिरिक्त आदर्शपुस्तके एतच्छ्लोकार्द्धस्य पूर्व्वचरणं नास्ति उत्तरचरणे तु, सप्तैतान् विद्धि चाक्षुषानिति पाठो वर्त्तते।

अग्निध्रः काश्यप(१) श्चैव पौलस्त्यो मागधश्च यः ।
भार्गवो ह्यग्निबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा ।
ओजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥११६॥
सवर्णा मनवो ह्येते चत्वारो ब्रह्मणः सुताः ।
एको वैवस्वतश्चैव सावर्णो मनुरुच्यते ॥११७॥
रौच्यो भौत्यश्च यौ तौ तु मनोः पौलहभार्गवौ ।
भौत्यस्यैवाधिपत्ये तु पूर्णः कल्पस्तु पूर्य्यते ॥११८॥
सूत उवाच । निःशेषेषु च सर्वेषु तदा मन्वन्तरेष्विह ।
अन्तेऽनेकयुगे तस्मिन् क्षीणे संहार उच्यते ॥११९॥
सप्तैते भार्गवा देवा अन्ते मन्वन्तरे तदा ।
भुक्ता त्रैलोक्यमध्यस्था युगाख्यां ह्येकसप्ततिं ॥१२०॥
पितृभिर्मनुभिश्चैव सार्द्धं सप्तर्षिभिस्तु ये ।
यज्वानश्चैव तेऽप्यन्ये तद्भक्ताश्चैव तैः सह ॥१२१॥
महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्ता त्रैलोक्यमीश्वराः ।
ततस्तेषु गतेषूर्द्धं क्षीणे मन्वन्तरे तदा ।
अनाधारमिदं सर्वं त्रैलोक्यं वै भविष्यति ॥१२२॥
ततः स्थानानि शून्यानि स्थानिनां तानि वै द्विजाः ।
प्रभ्रश्यन्ति विमुक्तानि ताराऋक्षग्रहैस्तथा ॥१२३॥
ततस्तेषु व्यतीतेषु त्रैलोक्यस्येश्वरेष्विह ।
सेन्द्रादिषु महर्लोकं यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥१२४॥

---

(१) काश्यप इति ख० ग० घ० ङ०।

जितायास्तु[1] गणा ह्येते चानुपाल्या चतुर्दश ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवास्ते वै महौजसः ॥१२५॥
ततस्तेषु गतेषूर्द्धं सायोज्यं कल्पवासिनां ।
समेत्य देवास्ते सर्वे प्राप्ते संकलने[2] तदा ॥१२६॥
महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्द्दश ।
सशरीराश्च श्रूयन्ते जनलोकं सहानुगाः[3] ॥१२७॥
एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनं प्रति ।
भूतादिष्ववशिष्टेषु स्थावरान्तेषु चाप्युत ॥१२८॥
शून्येषु लोकस्थानेषु महान्तेषु भूरादिषु[4] ।
देवेषु च गतेषूर्द्धं सायोज्यं कल्पवासिनां ॥१२९॥
संहृत्य तांस्ततो ब्रह्मा देवर्षिपितृदानवान् ।
संस्थापयति वै सर्गं महदृष्ट्या युगक्षये ॥१३०॥
तच्च युगसहस्रान्तं[5] महर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां[6] महोरात्रविदो जनाः[7] ॥१३१॥
नैमित्तिकः प्राकृतिको यश्चैवात्यन्तिकोऽर्थतः ।

(१) ये इति क० ।
(२) कालानले इति पाठः साधीयान् ।
(३) सहानुगैः इति पाठः साधुः ।
(४) भूतादिष्ववशिष्टेषु इति श्लोकार्द्धात परं ख० पुस्तके, गतेषु लोक भावेषु महान्तेषु महार्णवे इति श्लोकार्द्धं वर्त्तते ।
(५) चतुर्युगसहस्रान्तमिति क० ङ० च० छ० ज० ।
(६) युग सहस्राख्यामिति ख० ।
(७) अहोरात्रं विदुर्जनाः इति पाठः समीचीनः ।

त्रिविधः सर्व्वभूतानामित्येष प्रतिसञ्चरः ॥१३२॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र[1] कल्पदाहः प्रसंयमः।
प्रतिसर्गे तु भूतानां प्राकृतः करणक्षयः[2] ॥१३३॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तः कारणानामसम्भवः।
ततः संहृत्य तान् ब्रह्मा देवांस्त्रैलोक्यवासिनः ॥१३४॥
अहरन्ते प्रकुरुते सर्गस्य प्रलयं पुनः।
सुषुप्सुर्भगवान् ब्रह्मा प्रजाः संहरते तदा ॥१३५॥
ततो युगसहस्रान्ते संप्राप्ते च युगक्षये।
तत्रात्मस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रपेदे स प्रजापतिः ॥१३६॥
तदा भवत्यनावृष्टिस्तदा सा शतवार्षिकी।
तथा यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ॥१३७॥
तान्येवात्र प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च।
सप्तरश्मिरथो भूत्वा उदतिष्ठद्विभावसुः ॥१३८॥
असह्यरश्मिर्भगवान् पिबन्नम्भो गभस्तिभिः।
हरिता रश्मयस्तस्य दीप्यमानास्तु सप्तभिः[3] ॥१३९॥
भूय एव विवर्तन्ते व्याप्नुवन्तो वनं[4] शनैः।
भौमं काष्ठं[5] धनं तेजो ह्यश्मसद्भिस्तु दीप्यते ॥१४०॥

---

(१) तत्रेति पाठः सङ्गतः।
(२) करणात्यय इति क० ञ०।
(३) सप्त हि इति पाठः सङ्गतः।
(४) आदर्शपुस्तकमात्रे वनमिति पाठो वर्त्तते।
(५) भौमकाष्ठे इति क० ख० घ० छ० ञ०।

तस्मादुदकं सूर्य्यस्य तपतोऽपि हि(१) कथ्यते ।
नाद्भ्यो तपते सूर्यो नाद्भ्यो परिविष्यते ॥१४१॥
नाद्भ्यो परिषिञ्चन्ति(२) वारिणा दीप्यते रविः ।
तस्मादपः पिबन् यो वै दीप्यते रविरम्बरे ॥१४२॥
तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्भो महार्णवात् ।
तेनाहारेण सन्दीप्तः सूर्य्यः सप्त भवत्युत ॥१४३॥
ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्य्यभूताश्चतुर्दिशं ।
चतुर्लोकमिमं सर्वं दहन्ति शिखिनस्तदा ॥१४४॥
प्राप्नुवन्ति च भाभिस्तु ऊर्द्ध्वं चाधश्च रश्मिभिः ।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निः प्रतापिनः ॥१४५॥
ते वारिणा च संदीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।
खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुन्धरां ॥१४६॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
साद्रिमद्यर्णवा पृथ्वी विस्नेहा समपद्यत ॥१४७॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च चित्राभिश्च समन्ततः ।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्यक् च संरुद्धं सूर्यरश्मिभिः ॥१४८॥
सूर्य्याग्नीनां प्रवृद्धानां संसृष्टानां परस्परं ।
एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥१४९॥
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली ।

---

(१) तस्मातदकमूर्व्वस्य स्यपतेति हि इति क० ज०, तस्मात्तदकः सूर्य्यस्य ।पतावित्र इति ङ० च०, तस्मान्तुदकसूर्य्यस्य स्तपतोति हि इति छ० ।
(२) एकान्ते बहुवचनमार्षं ।

चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ॥१५०॥
ततः प्रलीयते सर्व्वं जङ्गमं स्थावरं तदा ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठसमा भवेत् ॥१५१॥
अम्बरीषमिवाभाति सर्वं मारिषितं(१) जगत् ।
सर्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं जज्वाल्यते नभः(२) ॥१५२॥
पाताले यानि भूतानि महोदधिगतानि च ।
ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥१५३॥
द्वीपाश्च पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधिः ।
सर्व्वं तद्भस्मसाच्चक्रे सर्व्वात्मा पावकस्तु सः ॥१५४॥
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वतः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥१५५॥
ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
लोकान् संहरते दीप्तो घोरः संवर्त्तकोऽनलः ॥१५६॥
ततः स पृथिवीं भित्त्वा रसातलमशोषयत् ।
निर्दह्य तांस्तु पातालान्नागलोकमथादहत् ॥१५७॥
अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा ऊर्द्ध्वं स दहते दिवं ।
योजनानां सहस्राणि अयुतान्यर्ब्बुदानि च ॥१५८॥
उदतिष्ठच्छिखास्तस्य वह्नेः संवर्त्तकस्य तु ।
गन्धर्वांश्च पिशाचांश्च समहोरगराक्षसान् ।
तदा दहति सन्दीप्तो गोलकं चैव सर्व्वशः ॥१५९॥

(१) मारीषतमिति ङ० च०, मारिषतमिति च० छ० ।
(२) ऽनघः इति ङ० च० ।

भूर्लोकन्तु भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च महस्तथा ।
घोरं दहति कालाग्निरेवं लोकचतुष्टयं ॥१६०॥
व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्यगूर्द्ध्वमथाग्निना ।
तत्तेजःसमनुप्राप्तं कृत्स्नं जगदिदं शनैः ।
अयोगुडनिभं सर्व्वं तदा त्वेवं   शते ॥१६१॥
ततो गजकुलाकारास्तडिद्भिः   लंकृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा घोरा व्योम्नि संवर्त्तका घनाः ॥१६२॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः ।
केचिद्वैदूर्य्यसकाशा इन्द्रनीलनिभाः परे ॥१६३॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ।
धूम्रवर्णा घनाः केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥१६४॥
केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा ।
मनःशिलाभास्त्वपरे कपोताभास्तथाम्बुदाः ॥१६५॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ॥१६६॥
केचित्पर्वतसंकाशाः केचित् स्थलनिभा घनाः ।
कूटागारनिभाः केचित्केचिन्मीनकुलोपमाः ॥१६७॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभःस्थलं ॥१६८॥
ततस्ते जलदा घोरा नवीना भास्करात्मिकाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥१६९॥
ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्ति च महौघसं ।

सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकं ॥१७०॥
प्रवृष्टैश्च तथात्यर्थं वारिभिः पूर्य्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतञ्च तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥१७१॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशते पयोदाः पाकसम्भवाः ।
प्लावयन्ति जगत्सर्वं वृहज्जालपरिस्रवैः ॥१७२॥
धाराभिः पूरयन्तीमं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
अन्ये तु[1] सलिलौघैस्तु वेलामभिभवन्त्यपि ।
साद्रिद्वीपान्तरं पृथ्वी अद्भिः संछाद्यते तदा ॥१७३॥
तस्य वृष्ट्या च तोयं तत्सर्व्वं हि परिमण्डितं ।
प्रविशत्युदधौ विप्राः पीतं सूर्य्यस्य रश्मिभिः ॥१७४॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ तेन पूर्य्यन्ति चार्णवाः ॥१७५॥
ततः समुद्राः स्वां वेलां परिक्रामन्ति सर्व्वशः ।
पर्व्वताश्च विशीर्य्यन्ते[2] मही चाप्सु निमज्जति ॥१७६॥
ततस्तु सहसोद्भ्रान्तः पयोदांस्तान् नभस्तले ।
संवेष्टयति घोरात्मा दिवि वायुः समन्ततः ॥१७७॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
पूर्णे युगसहस्रे वै निःशेषः कल्प उच्यते ॥१७८॥
अथाम्भसा वृते लोके प्राहुरेकार्णवं बुधाः ।
अथ भूमितलं खञ्च वायुश्चैकार्णवे तदा ।

(१) सिन्धवः इति पाठः समीचीनः ।
(२) विपर्य्यन्ते इति च० ।

नष्टे भावेऽवलीनं तम(१) प्राज्ञायत न किञ्चन ॥१७९॥
पार्थिवास्तत्र सामुद्रा आपो हैमाश्च सर्व्वशः ।
प्रसरन्त्यो व्रजन्त्येकं सलिलाख्यां भजन्त्युत ॥१८०॥
आगतागतिकं चैव तदा तत्सलिलं स्मृतं ।
प्रच्छाद्य तिष्ठति महीमर्णवाख्यं च तज्जलम् ॥१८१॥
आभान्ति यस्मात्ता भाभिर्भा शब्दव्याप्तिदीप्तिषु ।
भस्म सर्व्वमनुप्राप्य तस्मादम्भो निरुच्यते ॥१८२॥
नानात्वे चैव शीघ्रे च धातुरेष अर उच्यते ।
एकार्णवे तदा यो वै न शीघ्रास्तेन ता नराः ॥१८३॥
तस्मिन् युगसहस्रान्ते दिवसे ब्रह्मणो गते ।
तावन्तं कालमेवं तु भवत्येकार्णवं जगत् ।
तदा तु सर्व्वव्यापारा निवर्त्तन्ते प्रजापतेः ॥१८४॥
एवमेकार्णवे तस्मिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥१८५॥
सहस्रशीर्षा सुमनाः सहस्रपात् सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रवाक् ।
सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतिस्त्रयीपथि यः पुरुषो निरुच्यते ॥१८६॥
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता अपूर्व्व एकः प्रथमस्तुराषाट् ।
हिरण्यगर्भः पुरुषो महान् वै संपठ्यते वै तमसः परस्तात् ॥१८७॥
चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वतः सलिलप्लुते ।
सुषुप्सुरप्रकाशां स्वां रात्रिं तु कुरुते प्रभुः ॥१८८॥

---

(१) भावे वभौ नून इति क०, भानेकलीनं तत् इति छ०, स्थानेकलीनं तत् इति घ०, ग्रावेवभीतन्त इति ङ० ज० ।

चतुर्विधा यदा शेते प्रजाः सर्व्वाश्चमण्डिताः ।
पश्यन्ते तं महात्मानं कालं सप्तमहर्षयः ॥१८९॥
जनलोकविवर्त्तन्तस्तपसा लब्धचक्षुषः ।
भृग्वादयो महात्मानः पूर्वे व्याख्यातलक्षणाः ॥१९०॥
सत्यादीन् सप्तलोकान् वै ते हि पश्यन्ति चक्षुषा ।
ब्रह्माणं ते तु पश्यन्ति महाब्राह्मीषु रात्रिषु ॥१९१॥
सप्तर्षयः प्रपश्यन्ति सुप्तकालं स्वरात्रिषु ।
कल्पानां परमेष्ठित्वात्तस्मादाद्यः स पद्यते ॥१९२॥
स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।
एवमावेशयित्वा तु स्वात्मन्येव प्रजापतिः ॥१९३॥
अथात्मनि महातेजाः सर्वमादाय सर्वकृत् ।
ततस्ते[1] वसते रात्रिं तमस्येकार्णवे जले ॥१९४॥
ततो रात्रिक्षये प्राप्ते प्रतिबुद्धः प्रजापतिः ।
मनः सिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः ॥१९५॥
एवं सलोके निर्वृत्ते उपशान्ते प्रजापतौ ।
ब्रह्मनैमित्तिके तस्मिन् कल्पिते वै प्रसंयमे ॥१९६॥
देहैर्वियोगः सत्वानां तस्मिन् वै प्रत्ययः स्मृतः ।
ततो दग्धेषु भूतेषु सर्व्वैरादित्यरश्मिभिः ।
देवर्षिमनुवर्ज्येषु तस्मिन् सङ्कलने तदा ॥१९७॥
गन्धर्वादीनि सत्वानि पिशाचान्तानि सर्व्वशः ।

---

(१) ततः स इति पाठः समीचीनः ।

कल्पादावप्रतप्तानि जनमेवाश्रयन्ति वै ॥१९८॥
तिर्य्यग्योनीनि सत्त्वानि नारकेयाणि यान्यपि ।
तदा तान्यपि दग्धानि धुतपापानि सर्व्वशः ।
जने तान्युपपद्यन्ते यावत् संप्लवते जगत् ॥१९९॥
व्युष्टायान्तु रजन्यां तु ब्रह्मणोऽव्यक्तयोनये ।
जायन्ते हि पुनस्तानि सर्व्वभूतानि कृत्स्नशः ॥२००॥
ऋषयो मनवो देवा प्रजा सर्व्वाश्चतुर्विधाः ।
तेषामपीह सिद्धानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ॥२०१॥
यथा सूर्य्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमनं स्मृतं ।
तथा जन्मनिरोधश्च भूतानामिह दृश्यते ॥२०२॥
आभूतसंप्लवात्तस्माद्भवः संसार उच्यते ।
यथा सर्व्वाणि भूतानि जायन्ते हि वर्षास्विह ॥२०३॥
स्थावरादीनि सत्त्वानि[1] कल्पे कल्पे तथा प्रजाः ।
यथार्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये[2] ॥२०४॥
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्मान्तरादिषु ।
प्रत्याहारे च सर्गे च गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥२०५॥
निस्क्रमन्ते विशन्ते च प्रजाकारं प्रजापतिं ।
ब्रह्माणं सर्वभूतानि महायोगं महेश्वरं ॥२०६॥
संस्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।
व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥२०७॥

---

(१) स्थावरादीनियमान् इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठो वर्त्तते ।
(२) अयं पाठो न समीचीनः ।

येनैव सृष्टा प्रथमं प्रयाता
आपो हि मार्गेण महीतलेऽस्मिन् ।
पूर्वप्रयातेन तथा ह्यपोऽन्याः
तेनैव तेनैव तु संव्रजन्ति ॥२०८॥
यथा शुभेन त्वशुभेन चैव
तत्रैव तत्रैव विवर्त्तमानाः ।
मर्त्यास्तु देहान्तरभावितत्वा-
द्रवेर्वशादूर्द्धमधश्चरन्ति ॥२०९॥
ये चापि देवा मनवः प्रजेशा
अन्येऽपि ये स्वर्गगताश्च सिद्धाः ।
तद्भाविताख्यातिवशाच्च धर्म्याः
पुनर्निसर्गेण भवन्ति सत्वाः ॥२१०॥

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि कालमाभूतसंप्लवं ।
मन्वन्तराणि यानि स्युर्व्याख्यातानि मया द्विजाः ।
सह प्रजानिसर्गेण सह देवैश्चतुर्दश ॥२११॥
स युगाख्यासहस्रं तु सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
अस्याः सहस्रे द्वे पूर्णे निःशेषः कल्प उच्यते ॥२१२॥
एतद्ब्राह्ममहो ज्ञेयं तस्य संख्यां निबोधत ।
निमेषस्तुल्यमात्रा[1] हि ज्ञेयो लघ्वक्षरेण तु ॥२१३॥
मानुषाक्षिनिमेषास्तु काष्ठा पञ्चदश स्मृता ।
ततः कलास्तु पञ्चैव त्रिंशत्काष्ठा तु ते चयः ॥२१४॥

(१) तुल्यमात्रो इति च० छ० ज० तुल्यमात्रे इति ङ० ।

प्रस्थः सप्तोदकाश्चैव साधिकास्तु लवः स्मृतः[१] ।
लवास्त्रिंशत्कला ज्ञेया मुहूर्त्तस्त्रिंशतः कलाः ॥२१५॥
मुहूर्त्तास्तु पुनस्त्रिंशदहोरात्रमिति स्थितिः ।
अहोरात्रं कलानान्तु त्र्यधिकानि शतानि षट् ॥२१६॥
तास्चैव संख्यया[२] ज्ञेयं चन्द्रादित्यगतिर्यथा ।
निमेषा दश पञ्चैव काष्ठास्तास्त्रिंशतः कला ॥२१७॥
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तस्तु दशभागः कला स्मृता ।
चत्वारिंशत्कालानान्तु[३] मुहूर्त्त इति संज्ञितः ॥२१८॥
मुहूर्त्ताश्च लवाश्चापि प्रमाणज्ञैः प्रकल्पिताः ।
तस्यानेनाम्भसाश्चापि[४] पलान्यथ त्रयोदश ॥२१९॥
मागधेनैव मानेन जलप्रस्थो विधीयते ।
एते चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नालिका घटः ॥२२०॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
समाहनि च रात्रौ च मुहूर्त्तौ वै दिनालिकौ ॥२२१॥
रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु नृषु नित्यशः ।
अधिकं षट् शतं पञ्च[५] कलानां प्रविधीयते ॥२२२॥

---

(१) निमेषस्तुल्य मात्रा हि इत्यादि साधिकास्तु लवः स्मृतः इत्यन्तं पाठो न समीचीनः ।

(२) त्र्यधिकानि शतानि षट् इत्यादि तास्चैव संख्यया इत्यन्तं पाठोऽसाधुः ।

(३) चत्वारिंशत्कला ज्ञेया इति ख० । चत्वारिंशत्कला काष्ठा इत क० ।

(४) पाठोऽयमविशुद्धः । अत्र प्रस्थोऽनेनाम्भसाश्चापि इति पाठः सम्भवपरः ।

(५) यच इति ङ० च० छ० ज० ।

तदहर्मानुषं ज्ञेयं नाक्षत्रन्तु दशाधिकं।
सावनेन तु मासेन अब्दोऽयं मानुषः स्मृतः ॥२२३॥
एतद्दिव्यमहोरात्रमिति शास्त्रविनिश्चयः।
अह्नाऽनेन तु या सङ्ख्या मासर्त्त्वयनवार्षिकी ॥२२४॥
तदा बहुमिदं ज्ञानं संज्ञा या(१) ह्युपलक्ष्यता।
कलानां सुपरीमाणात्काल इत्यभिधीयते ॥२२५॥
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं दिव्या कोटी तु तत् स्मृता।
शतानाञ्च सहस्राणि दशद्विगुणितानि च।
नवतिश्च सहस्राणि तथैवान्यानि यानि तु ॥२२६॥
एतत् श्रुत्वा तु ऋषयो विस्मयं परमाद्भुतं।
संख्यासमञ्जनं ज्ञानमपृच्छन्नन्तरन्तदा ॥२२७॥
ऋषय ऊचुः। संज्ञावनकालन्तु मानुषेणैव सम्मतं।
मानेन श्रोतुमिच्छामः संक्षेपार्थपदाक्षरं ॥२२८॥
तेषां श्रुत्वा स देवस्तु वायुर्लोकहिते रतः।
संक्षेपाद्दिव्यचक्षुष्मान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥२२९॥
एते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्त्तिते त्विह लौकिके।
तासां सङ्ख्याय वर्षाग्रं ब्राह्म्यं वक्ष्याम्यहः क्षये ॥२३०॥
कोटिशतानि चत्वारि वर्षाणि मानुषाणि तु।
द्वात्रिंशच्च तथा कोट्यः सङ्ख्याताः सङ्ख्यया द्विजैः ॥२३१॥
तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः।
अशीतिश्च सहस्राणि एष कालः स्वयम्भुवः ॥२३२॥

(१) संख्याया इति ड० च०।

मानुषाख्येण सङ्ख्यातः कालो ह्याभूतसंप्लवः ।
सप्त सूर्य्यास्तदाऽग्रेषु तदा लोकेषु तेषु वै ॥२३३॥
महाभूतेषु लीयन्ते प्रजाः सर्व्वाश्चतुर्विधाः ।
सलिलेनाप्लुते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥२३४॥
विनिवृत्ते च संहारे उपशान्ते प्रजापतौ ।
निरालोके प्रदग्धे तु नैशेन तु समावृते ।
ईश्वराधिष्ठिते ह्यस्मिंस्तदा ह्येकार्णवे तदा ॥२३५॥
तावदेकार्णवो ज्ञेयो यावदासीदहः प्रभोः ।
रात्रिस्तु सलिलावस्था निवृत्तौ चाप्यहः स्मृतं ॥२३६॥
अहोरात्रस्तथैवास्य क्रमेण परिवर्त्तते ।
आभूतसंप्लवो ह्येष अहोरात्रः स्मृतः प्रभोः ॥२३७॥
त्रैलोक्ये यानि सत्वानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
आभूतेभ्यः प्रलीयन्ते तस्मादाभूतसंप्लवः ॥२३८॥
अग्रे भूतः प्रजानान्तु तस्माद्भूतः प्रजापतिः ।
आभूतः प्लवते चैव तस्मादाभूतसंप्लवः ॥२३९॥
शाश्वते चामृतत्वे च शब्दे चाभूतसंप्लवः ।
अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताः प्रजाः ।
दिव्यसङ्ख्या प्रसङ्ख्याता अपरार्धगुणीकृता(१) ॥२४०॥
परार्धद्विगुणश्चापि परमायुः प्रकीर्त्तितम् ।
एतावान् स्थितिकालस्तु अजस्येह प्रजापतेः ॥
स्थित्यन्ते प्रतिसर्गस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥२४१॥

---

(१) अपरार्द्धा गुणीकृता इति आदर्शपुस्तकमात्रे पाठो वर्त्तते ।

यथा वायुप्रवेगेन दीपार्चिरुपशाम्यति।
तथैव प्रतिसर्गेण ब्रह्मा समुपशाम्यति ॥२४२॥
तथा ह्यप्रतिसंसृष्टे महदादौ महेश्वरे।
महत्प्रलीयतेऽव्यक्ते गुणसाम्यन्ततो भवेत् ॥२४३॥
इत्येष च समाख्यातो मया ह्याभूतसंप्लवः।
ब्रह्मनैमित्तिको ह्येष संप्रक्षालनसंयमः ॥२४४॥
समासेन समाख्यातः भूयः किं वर्णयामि वः।
य इदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः।
कीर्त्तनाच्छ्रवणाच्चापि महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥२४५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादो नाम
अष्टात्रिंशोऽध्यायः समाप्तः।

अथ ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः।

अनुषङ्गपादः।

वायुरुवाच। असाधारणवत्तैस्तु ऊतग्रेयादिभिर्द्विजैः।
धर्म्मैर्नैमित्तिकैश्चैव आचूर्णस्त्वन्दर्शिभिः ॥१॥
ते देवैः सह तिष्ठन्ति महर्लोकनिवासिनः।
चतुर्द्दशैते मनवः कीर्त्तिताः कीर्त्तिवर्द्धनाः ॥२॥
अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये।
ऋषिभिर्देवतैश्चैव सह गन्धर्वराक्षसैः ॥३॥
मन्वन्तराधिकारेषु जायन्तीह पुनः पुनः।
देवाः सप्तर्षयश्चैव मनवः पितरस्तथा ॥४॥
सर्व्वे ह्यपि क्रमातीता महर्लोकं समाश्रिताः।
ब्राह्मणैः ऋषिभिर्धर्म्मैर्धार्मिकैः सहितैः सुराः ॥५॥
तैस्तथ्यकारिभिर्युक्तैः श्रद्धावद्भिरदर्पितैः।
वर्णाश्रमाणां धर्म्मेषु श्रौतस्मार्त्तेषु संस्थितैः।
विनिवृत्ताधिकारास्ते यावन्मन्वन्तरत्रयः ॥६॥
ऋषयऊचुः। महर्लोकेति यत्प्रोक्तं मातरिश्वंस्त्वया विभो।
प्रतिलोके च कर्त्तव्य(१) मनेकैः समधिष्ठिताः ॥७॥
यावन्तश्चैव ते लोका दृश्यन्ते ये न ते प्रभो।

---

(१) प्रतिलोकात्मकर्त्तव्यमिति च॰ प्रतिलोचति कर्त्तव्यमिति छ॰ ज॰।

एतन्नः कथय प्रीत्या त्वं हि वेत्थ यथातथं ॥८॥
एवमुक्तस्ततो वायुर्मुनिभिर्विनयात्मभिः ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥९॥
वायुरुवाच । चतुर्दशैव स्थानानि वर्णितानि महर्षिभिः ।
लोकाख्यानि तु यानि स्युर्येषु तिष्ठन्ति मानवाः ॥१०॥
सप्त तेषु कृतान्याहुरकृतानि तु सप्त वै ।
भूरादयस्तु सङ्ख्याताः सप्त लोकाः कृतास्त्विह ॥११॥
अकृतानि तु सप्तैव प्राकृतानि तु यानि वै ।
स्थानानि स्थानिभिः सार्द्धं कृतानि तु निबन्धनं ॥१२॥
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिव्यं यच्च महः स्मृतं ।
स्थानान्येतानि चत्वारि स्मृतान्यावर्णकानि च ॥१३॥
चयातिशययुक्तानि तथा युक्तानि वक्ष्यते ।
यानि नैमित्तिकानि स्युस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवं ॥१४॥
जनस्तपश्च सत्यञ्च स्थानान्येतानि त्रीणि तु ।
ऐकान्तिकानि सत्वानि[१] तिष्ठन्तीहाप्रसंयमात् ॥१५॥
व्यक्तानि तु प्रवक्ष्यामि स्थानान्येतानि सप्त वै ।
भूर्लोकः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु भुवः स्मृतः ॥१६॥
स्वस्तृतीयस्तु विज्ञेयश्चतुर्थो वै महः स्मृतः ।
जनस्तु पञ्चमो लोकस्तपः षष्ठो विभाव्यते ॥१७॥
सत्यन्तु सप्तमो लोको निरालोकस्ततः परं ।
भूरिति व्याहृते पूर्वं भूर्लोकस्य ततोऽभवत् ॥१८॥

(१) तानि स्युः इति ङ० च० छ० ।

द्वितीयं भुव इत्युक्त अन्तरिक्षं ततोऽभवत् ।
तृतीयं स्वरितीत्युक्ते दिवं प्रादुर्बभूव ह ॥१९॥
व्याहारैस्त्रिभिरेतैस्तु ब्रह्मलोकमकल्पयत् ।
ततो भूःपार्थिवो लोकः अन्तरिक्षं भुवः स्मृतं ॥२०॥
स्वर्लोको वै दिवं ह्येतत्पुराणे निश्चयं गतं ।
भूतस्याधिपतिश्चाग्निस्ततो भूतपतिः स्मृतः ॥२१॥
वायुर्भुवस्याधिपतिस्तेन वायुर्भुवस्पतिः ।
भव्यस्य सूर्य्योऽधिपतिस्तेन सूर्य्यो दिवस्पतिः ॥२२॥
महेतिव्याहृतेनैवं महर्लोकस्ततोऽभवत् ।
विनिवृत्ताधिकाराणां देवानां तत्र वै क्षयः ॥२३॥
जनस्तु पञ्चमो लोकस्तस्माज्जायन्ति वै जनाः ।
तासां स्वायंभुवाद्यानां प्रजानां जननाज्जनः ॥२४॥
यास्ताः स्वायम्भुवाद्या हि पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः ।
कल्पदग्धे तदा लोके प्रतिष्ठन्ति तदा तपः ॥२५॥
ऋभुसनत्कुमाराद्या यत्र सन्त्यूर्द्ध्वरेतसः ।
तपसा भावितात्मानस्तत्र सन्तीति वा तपः ॥२६॥
सत्येतिब्रह्मणः शब्दः सत्तामात्रस्तु स स्मृतः ।
ब्रह्मलोकस्ततः सत्यं सप्तमः स तु भास्वरः ॥२७॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा गुह्यकास्तु सराक्षसाः ।
सर्वभूतपिशाचाश्च नागाश्च सह मानुषैः ।
स्वर्लोकवासिनः सर्वे देवा भुवि निवासिनः ॥२८॥
मरुतो मातरिश्वानो रुद्रा देवास्तथाश्विनौ ।

अनिकेतान्तरिक्षास्ते भुवर्लोका दिवौकसः ॥२९॥
आदित्या ऋभवो विश्वे साध्याश्च पितरस्तथा ।
ऋषयोऽङ्गिरसश्चैव भुवर्लोकं समाश्रिताः ॥३०॥
एते वैमानिका देवास्ताराग्रहनिवासिनः ।
इत्येते क्रमशः प्रोक्ता ब्रह्मव्याहारसम्भवाः ॥३१॥
भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ते स्मृताः ।
आरभ्यन्ते तु तन्मात्रैः शुद्धास्तेषां(१) परस्परं ॥३२॥
शुक्राद्याश्चाक्षुषान्ताश्च ये व्यतीता भुवं श्रिताः ।
महर्लोकश्चतुर्थस्तु तस्मिंस्ते कल्पवासिनः ॥३३॥
भूर्लोकप्रथमा लोका महदन्ताश्च ये स्मृताः ।
तान् सर्व्वान् सप्त सूर्य्यास्ते अर्च्चिभिर्निर्दहन्ति वै ॥३४॥
मरीचिः कश्यपो दक्षस्तथा स्वायम्भुवोऽङ्गिराः ।
भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येवमादयः ॥३५॥
प्रजानां पतयः सर्व्वे वर्त्तन्ते तत्र तैः सह ।
निःसत्वा निर्म्ममाश्चैव तत्र ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥३६॥
ऋभुः सनत्कुमाराद्या वैराज्यास्ते तपोधनाः(२) ।
मन्वन्तराणां सर्व्वेषां सावर्णानां ततः स्मृताः ।
चतुर्द्दशानां सर्व्वेषां पुनरावृत्तिहेतवः ॥३७॥
योगन्तपश्च सत्यञ्च समाधाय तदात्मनि ।
षष्ठे काले निवर्त्तन्ते तत्तदाह विपर्य्यये ॥३८॥

(१) स्तेषामित्यत्र स्ते वै इति पाठः साधुः ।
(२) ऋभुः सनत्कुमाराद्या इति श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्धं पतितं ।

सत्यन्तु सप्तमो लोको अपुनर्मार्गगामिनां[१]।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥३९॥
पर्यासपारिमाण्येन भूर्लोकः समितिः[२] स्मृतः।
भूम्यन्तरं यदादित्यादन्तरिक्षं भुवः स्मृतं ॥४०॥
सूर्य्यध्रुवान्तरं यच्च स्वर्गलोको दिवः स्मृतः।
ध्रुवाज्जनान्तरं यच्च महर्लोकस्तदुच्यते ॥४१॥
विख्याताः सप्तलोकास्तु तेषां वक्ष्यामि सिद्धयः।
भूर्लोकवासिनः सर्व्वे अन्नादास्तु रसात्मकाः ॥४२॥
भुवे स्वर्गे च ये सर्व्वे सोमपा आज्यपाश्च ते।
चतुर्थे येऽपि वर्त्तन्ते महर्लोकं समाश्रिताः ॥४३॥
विज्ञेया मानसी तेषां सिद्धिर्वै पञ्चलक्षणा।
सद्यश्चोत्पद्यते तेषां मनसा सर्व्वमीप्सितं ॥४४॥
एते देवा यजन्ते वै यज्ञैः सर्व्वैः परस्परं।
अतीतान् वर्त्तमानांश्च वर्त्तमानाननागतान्[३] ॥४५॥
प्रथमानन्तरैरिष्ट्वा अन्तराः साम्प्रतैः पुनः।
निवर्त्ततीत्यासम्बन्धो[४]ऽतीते देवगणे ततः ॥४६॥
विनिवृत्ताधिकाराणां सिद्धिस्तेषान्तु मानसी।
तेषान्तु मानसी ज्ञेया शुद्धा सिद्धिपरम्परा ॥४७॥
उक्ता लोकाश्च चत्वारो जनस्यानुविधिस्तथा।

---

(१) अपुनर्मार्गगामिनामित्यत्र अपुनर्भोगगामिनामिति पाठः समीचीनः। अपुनर्मारगामिनामिति ङ० च०।
(२) पर्य्यास इति समितिरिति च पाठः लिपिकरप्रमादजनितः।
(३) पाठोऽयं लिपिकरप्रमादादुत्पन्नः।
(४) पाठोऽयं न विशुद्धः।

समासेन मया विप्रा भूयस्तं वर्णयामि वः ॥४८॥

वायुरुवाच। मरीचिः कश्यपोदक्षो वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरित्येवमादयः ॥४९॥
पूर्व्वं ते संप्रसूयन्ते ब्रह्मणो मनसा इह।
ततः प्रजाः प्रतिष्ठाप्य जनमेवाश्रयन्ति ते ॥५०॥
कल्पदाहप्रदीप्तेषु तदा कालेषु तेषु वै।
भूरादिषु महान्तेषु भृशं व्याप्तेष्वथाग्निना ॥५१॥
शिखा संवर्त्तका ज्ञेया प्राप्नुवन्ति सदा जनाः।
यामादयो गणाः सर्व्वे महर्लोकनिवासिनः ॥५२॥
महर्लोकेषु दीप्तेषु जनमेवाश्रयन्ति ते।
सर्व्वे सूक्ष्मशरीरास्ते तच्चस्थास्तु भवन्ति ते ॥५३॥
तेषां ते तुल्यसामर्थ्यास्तुल्यमूर्त्तिधरास्तथा।
जनलोके विवर्त्तन्ते यावत्संप्लवते जगत् ॥५४॥
व्युष्टायान्तु रजन्यां वै ब्रह्मणोऽव्यक्तयोनिनः।
अहरादौ प्रसूयन्ते पूर्ववत्(१) क्रमशस्त्विह ॥५५॥
स्वायम्भुवादयः सर्वे मरीच्यन्तास्तु साधकाः।
देवास्ते वै पुनस्तेषां जायन्ते निधनेष्विह(२) ॥५६॥
यामादयः क्रमेणैव कनिष्ठाद्याः प्रजापतेः।
पूर्वं पूर्वं प्रसूयन्ते पश्चिमे पश्चिमास्तथा ॥५७॥
देवान्वये देवता हि सप्त सम्भूतयः स्मृताः।
व्यतीताः कल्पजास्तेषां तिस्रः शिष्टास्तथा परे ॥५८॥

---

(१) पूर्व्वशः इति ङ० च०।
(२) पुनर्येषां जायन्ते निधनन्त्विह इति पाठः साधीयान्।

आवर्त्तमाना देवास्ते क्रमेणैते न सर्व्वशः ।
गत्वा जवन्नावीभाव[1]न्दशकल्पः पुनः पुनः ॥५८॥
ततस्ते वै गणाः सर्व्वे दृष्ट्वा भावेष्वनित्यताम् ।
भाविनोऽर्थस्य च बलात् पुण्याख्यातिबलेन च ॥६०॥
निवृत्तवृत्तयः सर्वे स्वस्थाः सुमनसस्तथा ।
वैराजे तूपपद्यन्ते लोकमुत्सृज्य तज्जनं ॥६१॥
ततोऽन्येनैव कालेन नित्ययुक्तास्तपस्विनः ।
कथनाच्चैव धर्मस्य तेषां ते जज्ञिरेऽन्वये ॥६२॥
इहोत्पन्नास्ततस्ते वै स्थाना[2] आपूरयन्त्युत ।
देवत्वे च ऋषित्वे च मनुष्यत्वे च सर्वशः ॥६३॥
एवं देवगणाः सर्व्वे दशकल्पो निवर्त्य वै ।
वैराजेषूपपन्नास्ते दश तिष्ठन्त्युपप्लवान् ॥६४॥
पूर्णे पूर्णे ततः कल्पे स्थित्वा वैराजके पुनः ।
ब्रह्मलोके विवर्त्तन्ते पूर्व्वपूर्व्वक्रमेण तु ॥६५॥
एतस्मिन् ब्रह्मलोके तु कल्पे वैराजके गते ।
वैराजं पुनरप्येके कल्पस्थानमकल्पयन् ॥६६॥
एवं पूर्व्वानुपूर्व्वेण ब्रह्मलोकगतेन वै ।
एवं तेषु व्यतीतेषु तपसा परिकल्पिते ।
वैराजे तूपपद्यन्ते दशकल्पा निवर्त्तते ॥६७॥
एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ।

---

(१) जीवं जवीभावमिति ख०, यवं यवीभावमिति ङ० । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादादुद्भूताः ।
(२) अत्र स्थानान् इति पाठः सम्भवपरः ।

निधनं ब्रह्मलोके तु गतानामृषिभिः सह ॥६८॥

सूत उवाच। न शक्यमानुपूर्व्वेण तेषां वक्तुं प्रविस्तरं।
अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः।
एवमेव न सन्देहो यथावत्कथितं मया॥६९॥
तदुपश्रुत्य वाक्यार्थमृषयः संशयान्विताः।
सूतमाहुः पुराणज्ञं व्यासशिष्यं महामतिं ॥७०॥

ऋषय ऊचुः। वैराजास्ते यदाहारा यत्सत्त्वाश्च यदाश्रयाः।
तिष्ठन्ति चैव यत्कालं तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७१॥
तदुक्तमृषिभिर्वाक्यं श्रुत्वा लोकार्थतत्त्ववित्।
सूतः पौराणिको वाक्यं विनयेनेदमब्रवीत् ॥७२॥
ततः प्राप्यन्त ते सर्व्वे शुद्धिशुद्धतमाश्च ये।
आभूतसंप्लवास्तत्र च दश तिष्ठन्ति ते जनाः ॥७३॥
सर्वे सूक्ष्मशरीरास्ते विद्वांसो घनमूर्त्तयः।
स्थितलोकास्थितत्वाच्च तेषां भूतं न विद्यते॥७४॥
ऊचुः सनत्कुमाराद्याः सिद्धास्ते योगधर्म्मिणः।
ख्यातिं नैमित्तिकीं तेषां पर्य्याये समुपस्थिते ॥७५॥
स्थानत्यागे मनश्चापि युगपत्संप्रवर्त्तते।
ऊचुः सर्व्वे तदान्योऽन्यं वैराजान् शुद्धबुद्धयः ॥७६॥
एवमेव महाभागाः प्रणवं सम्प्रविश्य ह।
ब्रह्मलोके प्रवर्त्तामस्तत्र श्रेयो भविष्यति ॥७७॥
एवमुक्त्वा तदा सर्वे ब्रह्मान्ते व्यवसायिनः।
योजयित्वा तदा सर्व्वे वर्त्तन्ते योगधर्म्मिणः॥७८॥

तत्रैव सम्प्रलीयन्ते शान्ता दीपार्च्चिषो यथा ।
ब्रह्मकायमवर्त्तन्त पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥७८॥
लोकान्तं समनुप्राप्य सर्व्वे ते भावनामयं ।
आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य अमृतत्वाय ते गताः ॥८०॥
वैराजेभ्यस्तथैवोर्द्धं अन्तरे षड्गुणे ततः ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो यत्र ब्रह्मा पुरोहितः ॥८१॥
ते सर्व्वे प्रणवात्मानो बुद्धशुद्धतपास्तथा ।
आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्यामृतत्वञ्च भजन्त्युत ॥८२॥
द्वन्द्वैस्ते नाभिभूयन्ते भावत्रयविवर्ज्जिताः ।
आधिपत्यं विना तुल्या ब्रह्मणस्ते महौजसः ॥८३॥
प्रभावविजयैश्वर्य्यस्थितिवैराग्यदर्शनैः ।
ते ब्रह्मलौकिकाः सर्व्वे गतिं प्राप्य विवर्त्तिनीं ॥८४॥
ब्रह्मणा सह देवैश्च सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
तपसोऽन्ते क्रियात्मानो बुद्धावस्था मनीषिणः ।
अव्यक्ते संप्रलीयन्ते सर्व्वे ते चणदर्शिनः ॥८५॥
इत्येतदमृतं शुक्रं नित्यमक्षयमव्ययं ।
देवर्षयो ब्रह्मसत्रं सनातनमुपासते ॥८६॥
अपुनर्मार्गगादीनां तेषां चैवोर्द्धरेतसां ।
कर्माभ्यासकृता शुद्धिर्वेदान्तेषूपलभ्यते ॥८७॥
तत्र तेऽभ्यासिनो युक्ताः परां काष्ठामुपासते ।
हित्वा शरीरं पाप्मानममृतत्वाय ते गताः ॥८८॥
वीतरागा जितक्रोधा निर्मोहा सत्यवादिनः ।

शान्ताः प्रणिहितात्मानो दयावन्तो जितेन्द्रियाः ॥८८॥
निःसङ्गाः शुचयश्चैव ब्रह्मसायोज्यगाः स्मृताः ।
अकामयुक्तैर्ये वीरास्तपोभिर्दग्धकिल्बिषाः ।
तेषामभ्रंशिनो लोका अप्रमेयसुखाः स्मृताः ॥९०॥
एतद्ब्रह्मपदन्दिव्यं परमं व्योम्नि भास्वरं ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति ह्यमरा ब्रह्मणा सह ॥९१॥
ऋषय ऊचुः । कस्मादेष परार्द्धस्य कश्चैषः पर उच्यते ।
एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो निगद सत्तम ॥९२॥
सूत उवाच । शृणुध्वं मे परार्द्धस्य परिसंख्यां परस्य च ।
एकं दश शतश्चैव सहस्रश्चैव सङ्ख्यया ॥९३॥
विज्ञेयमासहस्रन्तु सहस्राणि दशायुतं ।
एकं शतसहस्रन्तु नियुतं प्रोच्यते बुधैः ॥९४॥
तथा शतसहस्राणामर्वुदं कोटिरुच्यते ।
अर्वुदं दशकोट्यस्तु अब्जं कोटिशतं विदुः ॥९५॥
सहस्रमपि कोटीनां खर्वमाहुर्मनीषिणः ।
दशकोटिसहस्राणि निखर्वमिति तं विदुः ॥९६॥
शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते ।
सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
गुणितानि समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥९७॥
कोटीनां सहस्रमयुतमित्ययं मध्य उच्यते ।
कोटिसहस्रनियुता स चान्त इतिसंज्ञितः ॥९८॥
कोटिकोटिसहस्राणि परार्द्ध इति कीर्त्यते ।

पराईद्विगुणञ्चापि परमाङ्कर्मनीषिणः ॥९९॥
शतमाङ्कः परिदृढं[1] सहस्रं परिपद्मकं[2]।
विज्ञेयमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः ॥१००॥
अर्बुदं निर्बुदञ्चैव खर्बुदञ्च[3] ततः स्मृतं।
खर्वञ्चैव निखर्वञ्च शङ्कु पद्मन्तथैव च ॥१०१॥
समुद्रं मध्यमञ्चैव परार्द्धमपरं ततः।
एवमष्टादशैतानि स्थानानि गणनाविधौ ॥१०२॥
शतानीति विजानीयात् संज्ञितानि महर्षिभिः।
कल्पसंख्या प्रवृत्तस्य परार्द्धं ब्रह्मणः स्मृतं[4] ॥१०३॥
तावच्छेषोऽपि कालोऽस्य तस्यान्ते प्रतिसृज्यते।
पर एष परार्द्धस्य संख्यातः संख्यया मया ॥१०४॥
यस्मादस्य परं वीर्यं परमायुः परन्तपः।
परा शक्तिः परो धर्म्मः परा विद्या परा धृतिः ॥१०५॥
परं ब्रह्म परं ज्ञानं परमैश्वर्यमेव च।
तस्मात्परतरं भूतं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ॥१०६॥
परे स्थितो ह्येष परः सर्वार्थेषु ततः परः।
संख्यातस्तु परो ब्रह्मा[5] तस्यार्द्धं तु परार्द्धता ॥१०७॥
संख्येयं चाप्यसंख्येयं सततं चापि तं चिकं[6]।

(१) परिवृढं इति ङ० ।
(२) पद्मपञ्चकमिति ख०, परिसद्मकमिति ङ० ।
(३) वृन्दञ्चैव इति ङ० च० ।
(४) पाठोऽयं न समीचीनः ।
(५) धर्म्मं इति क० ङ० ।
(६) ते चयमिति क० ज० ।

संख्येयं संख्यया दृष्टं अपरार्द्धादिभाव्यते[१] ॥१०८॥
रात्रौ दृष्टे न संख्यास्ति तदसंख्यस्य[२] लक्षणं ।
अनपत्यं मिक्राख्येषु[३] दृष्टवान् पद्मलक्षणं[४] ॥१०९॥
ईश्वरैस्तत्प्रसंख्यातं शुद्धत्वाद्दिव्यदृष्टिभिः ।
एवं ज्ञानप्रतिष्ठत्वात्[५] सर्व्वं ब्रह्मानुपश्यति[६] ॥११०॥
एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे नैमिषेयास्तपस्विनः ।
वाष्पपर्य्याकुलाक्षास्तु प्रहर्षाद्गद्गदस्वराः ॥१११॥
पप्रच्छुर्मातरिश्वानं सर्व्वे ते ब्रह्मवादिनः ।
ब्रह्मलोकस्तु भगवन् यावन्मात्रान्तरः प्रभो ॥११२॥
योजनाग्रेण संख्यातः साधनं योजनस्य तु ।
क्रोशस्य च परीमाणं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥११३॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मातरिश्वा विनीतवाक् ।
उवाच मधुरं वाक्यं यथादृष्टं यथाक्रमं ॥११४॥
वायुरुवाच। एतद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मे विवक्षितं ।
अव्यक्ताद्व्यक्तभागो वै महास्थूलो विभाव्यते[७] ॥११५॥

---

(१) अपरार्द्धा च विद्यते इति ख० ।
(२) तदसङ्ख्यास्तु इति क० छ० ज० ।
(३) अनन्त्यसिक्ताखेषु इति क० छ०, सिक्ताख्येषु ङ० च० ।
(४) दृष्टं चान्यं त्वलक्षणं इति छ० ।
(५) ज्ञानात्प्रतीक्षत्वादिति ङ० च० छ० ।
(६) संख्येयं चाप्यसंख्येयमित्यादि सर्व्वं ब्रह्मानुपश्यति इत्यन्तं पाठो न विशुद्धः ।
(७) विभाव्यते इति ङ० ।

दशैव महतां भागा भूतादिः स्थूल उच्यते ।
दशभागाधिकं चापि भूतादिः परमाणुकः ॥११६॥
परमाणुः सुसूक्ष्मस्तु(१) भावग्राह्यो न चक्षुषा ।
यदभेद्यतमं लोके विज्ञेयं परमाणु तत् ॥११७॥
जालान्तरगतं भानोर्यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते ॥११८॥
अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत् ।
त्रसरेणुः समाख्यातस्तत्पद्मरज उच्यते ॥११९॥
त्रसरेणवश्च येऽप्यष्टौ रथरेणुस्तु स स्मृतः ।
तेऽप्यष्टौ समवायस्था बालाग्रं(२) तत्स्मृतं बुधैः ॥१२०॥
बालाग्राण्यष्ट लिक्षा स्याद्यूका तच्चाष्टकं(३) भवेत् ।
यूकाष्टकं यवं प्राहुरङ्गुलन्तु यवाष्टकं ॥१२१॥
द्वादशाङ्गुलपर्व्वाणि वितस्तिस्थानमुच्यते ।
रत्निश्चाङ्गुलपर्वाणि विज्ञेयो ह्येकविंशतिः ॥१२२॥
चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानि तु ।
किष्कुर्द्विरत्निर्विज्ञेयो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥१२३॥
षण्णवत्यङ्गुलश्चैव धनुराहुर्मनीषिणः ।
एतद्गव्यूतिसंख्यायां पादानां धनुषः स्मृतः(४) ॥१२४॥

---

(१) परमाणुरतिसूक्ष्मस्तु इति ङ० ज० ।
(२) बालाग्रं इति ङ० च० ।
(३) ताश्चाष्टका इति पाठो विशुद्धः ।
(४) पाठोऽयं लिपिकरप्रमादादुद्भूतः ।

धनुर्दण्डो युगं नाली तुल्यान्येतान्यथाङ्गुलैः ।
धनुषस्त्रिशतं नल्वमाहुः संख्याविदो जनाः ॥१२५॥
धनुःसहस्रे द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते ।
अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनन्तु विधीयते ॥१२६॥
एतेन धनुषा चैव योजनन्तु समाप्यते ।
एतत्सहस्रं विज्ञेयं शक्रक्रोशान्तरन्तथा ॥१२७॥
योजनानान्तु संख्यातं संख्याज्ञानविशारदैः ।
एतेन योजनाग्रेण शृणुध्वं ब्रह्मणोऽन्तरं ॥१२८॥
महीतलात् सहस्राणां शतादूर्द्धं दिवाकरः ।
दिवाकरात्सहस्रेण तावदूर्द्धं निशाकरः ॥१२९॥
पूर्णं शतसहस्रन्तु योजनानां निशाकरात् ।
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥१३०॥
शतं सहस्रं संख्यातो मेरुर्द्विगुणितं पुनः ।
ग्रहान्तरमथैकैकमूर्द्धं नक्षत्रमण्डलात् ॥१३१॥
ताराग्रहाणां(१) सर्व्वेषामधस्ताच्चरते बुधः ।
तस्योर्द्धञ्चरते शुक्रस्तस्मादूर्द्धं च लोहितः ॥१३२॥
ततो बृहस्पतिश्चोर्द्धं तस्मादूर्द्धं शनैश्चरः ।
ऊर्द्धं शतसहस्रन्तु योजनानां शनैश्चरात् ॥१३३॥
सप्तर्षिमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ।
ऋषिभि(२)स्तु सहस्राणां शतादूर्द्धं विभाव्यते ॥१३४॥

(१) ताराग्रहाणामिति पाठो न समीचीनः ।
(२) ऋषिभ्य इति पाठः साधुः ।

योऽसौ तारामये दिव्ये विमाने ह्रस्वरूपके ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधीभूतो ध्रुवो दिवि ॥१३५॥
त्रैलोक्यस्यैष उत्सेधो व्याख्यातो योजनैर्मया ।
मन्वन्तरेषु देवानामिज्या यत्रैव लौकिकी ॥१३६॥
वर्णाश्रमेभ्य इज्या तु लोकेऽस्मिन् या प्रवर्त्तते ।
सर्वेषां देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥१३७॥
त्रैलोक्यमेतद्व्याख्यातमत ऊर्द्ध्वं निबोधत ।
ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।
एकयोजनकोटी सा इत्येवं निश्चयं गतं ॥१३८॥
द्वे कोट्यौ तु महर्लोकात् यस्मिंस्ते कल्पवासिनः ।
यत्र ते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकाः स्मृताः ॥१३९॥
चतुर्गुणोत्तरादूर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतं ।
वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहविवर्जिताः ॥१४०॥
षड्गुणन्तु तपोलोकात् सत्यलोकान्तरं स्मृतं ।
अपुनर्मारकामानां ब्रह्मलोकः स उच्यते ॥१४१॥
यस्मान्न च्यवते भूयो ब्रह्माणं स उपासते ।
एककोटिर्योजनानां पञ्चाशन्नियुतानि तु ॥१४२॥
ऊर्द्ध्वभागस्ततोऽण्डस्य ब्रह्मलोकात्परः स्मृतः ।
चतुरश्चैव कोट्यस्तु नियुता पञ्चषष्टि च ॥१४३॥
एषोऽर्द्धांशप्रचारोऽस्य गत्यन्तश्चापरः स्मृतः[१] ।

(१) पाठोऽयं लिपिकरप्रमादादुत्पन्नः ।

ध्रुवाद्यमेतद्व्याख्यातं योजनाद्याद्ययाश्रुतं ॥१४४॥
अधोगतीनां वक्ष्यामि भूतानां स्थानकल्पनां।
गच्छन्ति घोरकर्म्माणः प्राणिनो यत्र कर्म्मभिः॥१४५॥
नरको रौरवो रोधः सूकरस्ताल एव च।
तप्तकुम्भो महाज्वालः शवलोऽथ विमोचनः ॥१४६॥
कृमी च कृमिभक्षश्च लालाभक्षो विशंसनः।
अधःशिराः पूयवहो रुधिरान्धस्तथैव च ॥१४७॥
तथा वैतरणं कृष्णमसिपत्रवनं तथा।
अग्निज्वालो महाघोरः संदंशोऽथ श्वभोजनः॥१४८॥
तमश्च कृष्णसूत्रश्च लोहश्चाप्यभिजस्तथा।
अप्रतिष्ठोऽथ वीच्यश्च नरका ह्येवमादयः ॥१४९॥
तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्थिताः।
येषु दुस्कृतकर्माणः पतन्तीह पृथक् पृथक्॥१५०॥
भूमेरधस्तात्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्त्तिताः।
रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यश्चाभिशंसति।
कूटग्रहे पक्षवादी ह्यसत्यः पतते नरः॥१५१॥
रोधे गोघ्नो भ्रूणहा च अग्निदाता पुरस्य च।
सूकरे ब्रह्महा मद्यपः सुरापः स्वर्णतस्करः ॥१५२॥
ताले पतेत् क्षत्रियहा हत्वा वैश्यञ्च दुर्गतिं।
ब्रह्महत्यास्तु यः कुर्याद्यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ॥१५३॥
तप्तकुम्भी स्वसागामी तथा राजभटश्च यः।
तप्तलोहे चाश्ववणिक् तथा बन्धनरक्षिता ॥१५४॥

माध्वीविक्रयकर्त्ता च यस्तु भर्त्तां[१] परित्यजेत्।
महाज्वाले दुहितरं स्नुषां गच्छति यस्तु वै ॥१५५॥
वेदो विक्रीयते येन वेदं दूषयते च यः।
गुरूंश्चैवावमन्यन्ते वाक्शरैस्ताडयन्ति च ॥१५६॥
अगम्यगामी च नरो नरकं शवलं व्रजेत्।
विमोहे पतिते चौरे[२] मर्यादां यो भिनत्ति वै ॥१५७॥
दुरष्टं[३] कुरुते यस्तु कीटलोहं प्रपद्यते।
देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरूणाञ्चाप्यपूजकः।
रत्नं दूषयते यस्तु कृमिभक्ष्यं प्रपद्यते ॥१५८॥
पर्य्यश्नाति च एकोऽन्यो ब्राह्मणीं[४] सुहृदः सुतां।
लालाभक्षे स पतति दुर्गन्धे नरके गतः[५] ॥१५९॥
काण्डकर्त्ता[६] कुलालश्च निष्कहर्त्ता चिकित्सकः।
आरामेष्वग्निदाता यः पतते स विशंसने ॥१६०॥
असत्प्रतिग्रही यश्च तथैवायाज्ययाजकः।
नक्षत्रैर्जीवितो यश्च नरो गच्छत्यधोमुखं ॥१६१॥

---

(१) भक्षमिति पाठो लेखकप्रमादजनितः।

(२) आदर्शपुस्तकमात्रे, विमोहे पतिते चौरे इति पाठो वर्त्तते। अत्र विमोहे पतते चौरो इति पाठोऽर्थसङ्गतिकरः।

(३) दुरष्टमित्यत्र दुरध्व अथवा दुरक्तमिति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।

(४) ब्राह्मणा इति ख० ङ० च० छ०। क० ग० ज० पुस्तकेषु एतच्छ्लोकार्द्धं न विद्यते।

(५) गत इत्यत्र मृत इति पाठः साधुः।

(६) भाण्डकर्त्ता इति ङ०।

क्षीरं सुरां च मांसं च लाक्षां गन्धं रस[1]न्तिलान्।
एवमादीनि विक्रीणन् घोरे पूयवहे पतेत्॥१६२॥
यः कुक्कुटानि बध्नाति मार्जारान् सूकरांश्च तान्।
पक्षिणश्च मृगान् छागान् सोऽप्येनं नरकं व्रजेत्॥१६३॥
आजीविको माहिषकस्तथा चक्रध्वजी च यः।
रङ्गोपजीविको विप्रः शाकुनिग्रामयाजकः॥१६४॥
आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी।
सुरापो मांसभक्षश्च तथा च पशुघातकः॥१६५॥
विशस्ता महिषादीनां मृगहन्ता तथैव च।
पर्वकारश्च सूची च यश्च स्यान्मित्रघातकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते एवमाङ्कर्मनीषिणः॥१६६॥
उपविष्टमेकपङ्क्त्यां विषमं भोजयन्ति ये।
पतन्ति नरके घोरे विड्भुजे नात्र संशयः॥१६७॥
मृषावादी नरो यश्च तथा प्राक्रोशकोऽशुभः।
पतति नरके घोरे मूत्राकीर्णे स पापकृत्॥१६८॥
मधुग्रामाभिहन्तारो यान्ति वैतरणीं नराः।
उन्मत्ताश्चित्तभग्नाश्च शौचाचारविवर्जिताः॥१६९॥
क्रोधना दुःखदाश्चैव[2] कुहकाक्षष्टगामिनः।
असिपत्रवने छेदी[3] तथाश्चौरधिकाश्च ये।

(१) गन्धरसमिति ख० ङ० च०।
(२) दुःखदाश्चैव इत्यत्र आदर्शपुस्तकमात्रे दुःखदाराश्च इति पाठो वर्त्तते।
(३) अयं पाठो न समीचीनः।

कर्त्तनैश्च विक्षयन्ते मृगव्याधाः सुदारुणैः ॥१७०॥
आश्रमप्रत्यवसिता अग्निज्वाले पतन्ति वै ।
भोज्यन्ते श्यामशवलैरयस्तुण्डैश्च वायसैः ॥१७१॥
दृज्यायां व्रतमालोपात्[१] सन्दंशे नरके पतेत् ॥
स्कन्दते यदि वा स्वप्ने व्रतिनो ब्रह्मचारिणः ॥१७२॥
पुत्रैरध्यापिता ये च पुत्रैराज्ञापिताश्च ये ।
ते सर्वे नरकं यान्ति नियतन्तु श्वभोजने ॥१७३॥
वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधहर्षसमन्विताः ।
कर्माणि ये तु कुर्वन्ति सर्वे निरयगामिनः ॥१७४॥
उपरिष्टात्स्थितो घोर उष्णात्मा रौरवो महान् ।
सुदारुणस्तु शीतात्मा तस्याधस्तात्तपः स्मृतः[२] ॥१७५॥
एवमादिक्रमेणैव वर्ण्यमानान्निबोधत ।
भूमेरधस्तात्सप्तैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥१७६॥
अधर्मस्तनवस्ते तुरन्धतामिश्रकादयः ।
रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥१७७॥
अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।
तृतीयः कालसूत्रः स्यात् महाहविविधिः[३] स्मृतः ॥१७८॥
अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवीची पञ्चमः स्मृतः ।
लोहपृष्ठस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥१७९॥

---

(१) इज्याव्रतसमालोपादिति पाठः साधुः ।
(२) तमोमय इति पाठः समीचीनः ।
(३) महाविधिहविरिति ख० ।

घोरत्वाद्रौरवः प्रोक्तः साम्भको[१]दहनः स्मृतः ।
सुदारुणस्तु मीतात्मा तस्याधस्तात्तपो[२]ऽधमः ॥१८०॥
सर्पो निकृन्तनः प्रोक्तः कालसूत्रेति दारुणः ।
अप्रतिष्ठे स्थितिर्नास्ति भ्रमस्तस्मिन् सुदारुणः ॥१८१॥
अवीचिर्दारुणः प्रोक्तो यन्त्रसंपीडनाच्च सः ।
तस्मात्सुदारुणो लोहः कर्म्मणां चयणाच्च[३] सः ॥१८२॥
तथाभूते शरीरत्वा[४]दविवेभ्यस्तु[५] स स्मृतः ।
पीडयन्त्यबधामङ्गादप्रतीकारलक्षणः ॥१८३॥
ऊर्द्ध्वं शैलमिता[६]स्ते तु निरालोकाश्च ते स्मृताः ।
दुःखोत्कर्षस्तु सर्वेषु अधर्मस्य निमित्ततः ॥१८४॥
ऊर्द्ध्वं लोकैः समावेतौ निरालोकौ च तावुभौ ।
कूटाङ्गारप्रमाणैश्च[७] शरीरी मूत्रनायकः[८] ॥१८५॥
उपभोगसमर्थैस्तु सद्यो जायन्ति कर्मभिः ।
दुःखप्रकर्षस्तोयत्वं तेषु सर्वेषु वै स्मृतः ॥१८६॥

---

(१) सौष्ठको इति क०, सोम्भको इति ख० सोष्ठको ङ० च० छ० ।
(२) तमो इति ङ० च० ।
(३) व्यपयाच्चेति ख० ङ० च० छ०
(४) तथाभूतोऽशरीरत्वादिति ङ० च० ।
(५) पाठोऽयं न विशुद्धः। अविवेभ्य इत्यत्र अविधिभ्य इति पाठः सम्भाव्यते ।
(६) शैलमिता इत्यत्र शैलमया इति पाठः सम्भवपरः ।
(७) खैरिति ङ० छ० ज० ।
(८) पाठोऽयं न समीचीनः । मूत्रनायक इत्यत्र । तत्र नायकः इति ख० ।

यातनाश्चाप्यसंख्येया नारकाणां तथा स्मृताः ।
तत्रानुभूय ते दुःखं क्षीणे कर्मणि वै पुनः ॥१८७॥
तिर्य्यग्योनौ प्रसूयन्ते कर्मशेषे गते ततः[1] ।
देवाश्च नारकाश्चैव ऊर्द्धं चाधश्च संस्थिताः ॥१८८॥
धर्माधर्मनिमित्तेन सद्यो जायन्ति मूर्त्तयः ।
उपभोगार्थमुत्पत्तिरौपपत्तिककर्मतः ॥१८९॥
पश्यन्ति नारकान् देवा ह्यधोवक्त्रान् ह्यधोगतान् ।
नारकाश्च तथा देवान् सर्वान् पश्यन्त्यधोमुखान् ॥१९०॥
अनयमूलता यस्माद्धारणाश्च स्वभावतः[2] ।
तस्मादूर्द्धमधोभावो लोकालोके न विद्यते ॥१९१॥
एषा स्वाभाविकी संज्ञा लोकालोके प्रवर्त्तते[3] ।
अथाब्रुवन् पुनर्वायुं ब्राह्मणाः सत्रिणस्तदा ॥१९२॥
ऋषय ऊचुः । सर्वेषामेव भूतानां लोकालोकनिवासिनां ।
संसारे संसरन्तीह यावन्तः प्राणिनस्तु तान् ॥१९३॥
सङ्ख्यया परिसङ्ख्याय ततः प्रब्रूहि कृत्स्नशः ।
ऋषीणां तद्वचः श्रुत्वा मारुतो वाक्यमब्रवीत् ॥१९४॥
वायुरुवाच । न शक्या जन्तवः कृत्स्नाः प्रसंख्यातुं कथञ्चन ।
अनाद्यन्ताश्च संकीर्णा ह्यप्यूहेन व्यवस्थिताः ।

---

(१) कर्म्मशेषे शोन्तगः इति क० कर्म्मशेषे तु गोमताः इति ख० कर्म्मशेषेन्तगे ततः इति घ० कर्म्मशेषेन्तगोन्तग इति ङ० ज० । कर्म्मशेषे गते ततः इत्यनन्तरं श्लोकार्द्धं पतितं ।

(२) स्वास्य भावतः इति क० ज० ।

(३) नारकाश्च तथा देवानित्यादि प्रवर्त्तते इत्यन्तं पाठो न साधुः ।

गणना विनिवृत्तैषामानन्त्येन प्रकीर्त्तिता: ॥१८५॥
न दिव्यचक्षुषा ज्ञातुं शक्या ज्ञानेन वा पुनः ।
चक्षुषा वै प्रसंख्यातुं अतो ह्यन्ते नराधिप:(१) ॥१८६॥
अनाख्याना(२)द्वेद्यत्वान्नैव प्रश्नो विधीयते ।
ब्रह्मणा संज्ञितं यत्तु संख्यया तन्निबोधत ॥१८७॥
यः सहस्रतमो भागः स्थावराणां भवेदिह ।
पार्थिवाः क्रिमयस्तावत्संस्वेदाद्येषु सम्भवाः(३) ॥१८८॥
संस्वेदजानांभागेन सहस्रेणैव संमिताः ।
औदका जन्तवः सर्वे निश्चयात्तद्विचारितं ॥१८९॥
सहस्रेणैव भागेन सत्वानां सलिलौकसां ।
विहङ्गमास्तु विज्ञेया लौकिकास्ते च सर्वशः ॥२००॥
यः सहस्रतमोभागस्तेषां वै पक्षिणां भवेत् ।
पशवस्तत्समा ज्ञेया लौकिकास्तु चतुष्पदाः ॥२०१॥
चतुष्पदानां सर्वेषां सहस्रेणैव संमताः ।
भागेन द्विपदा ज्ञेया लौकिकेऽस्मिंस्तु सर्वशः ॥२०२॥
यः सहस्रतमो भागो भागे तु द्विपदां पुनः ।
धार्मिकास्तेन भागेन विज्ञेयाः संमिताः पुनः ॥२०३॥
सहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवङ्गताः ।
यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि ।

---

(१) पाठोऽयं न सम्यक् ।
(२) अनाख्यानादिति ख० ङ० च० ।
(३) पाठोऽयं न समीचीनः । ध्वङ्गाद्येषु च सम्भवा इति च० ।

संमितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि ॥२०४॥
स्वर्गोपपादकैस्तुल्या यातनास्थानवासिनः ।
पतितामूर्णसुद्देशादुरात्मानो म्रियन्ति ये ।
रौरवे तामसे छोते शीतोष्णं प्राप्नुवन्ति ते ॥२०५॥
वेदनाकटुकास्तथ्या यातनास्थानमागताः ।
उष्णास्तु रौरवो ज्ञेयस्तेजो(१) घोररसात्मकः ॥२०६॥
ततो घनात्मिकश्चापि शीतात्मा सततं तपः(२) ।
एवं सुदुर्लभाः सन्तः स्वर्गे च धार्मिका नराः ॥२०७॥
एषा संख्या कृता संख्याऽऽर्दश्वरेण स्वयम्भुवा ।
गणना विनिवृत्तैषा सङ्ख्या ब्राह्मी च मानुषी ॥२०८॥
ऋषय ऊचुः । महो जनस्तपः सत्यं भूतो भाव्यो भवस्तथा ।
उक्ता ह्येते त्वया लोका लोकानामन्तरेण च ।
लोकान्तरञ्च यादृग्वै तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥२०८॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ऋषीणामूर्द्धरेतसां ।
स वायु र्दृष्टतत्त्वार्थं इदमुत्तरमुवाच ह ॥२१०॥
वायुरुवाच । यत्तं तर्केण पश्यन्ति योगात्प्रत्यक्षदर्शिनः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन तपसा च क्रियात्मनः ॥२११॥
ऋभुः सनत्कुमाराद्याः सम्बुद्धाः शुद्धबुद्धयः ।
व्यपेतशोका विरजाः सन्तो ब्रह्मो वसत्तमाः ॥२१२॥
ऋषयः प्रीतिसंयुक्ता ब्रह्मे तिष्ठन्ति योगिनः ।

---

(१) स्तेन इति क० ।
(२) तमः इति पाठः साधीयान् ।

ऋषीणां वालखिल्यानां नैर्थयाहृतमीश्वरैः ॥२१३॥
यथा चैव मया दृष्टं सानिध्यन्तच कुर्वता ।
अनन्यमत्कृतार्थानामालयं चेश्वरस्य यत् ॥२१४॥
ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावग्राह्यो मनीषिणां ।
ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यन्तपः सत्यं क्षमा धृतिः ॥२१५॥
द्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धमधिष्ठानत्वमेव च ।
अव्ययानि दशैतानि तस्मिन् तिष्ठन्ति शङ्करे ॥२१६॥
विभुत्वात् खलु योगाग्नि(१) ब्रह्मणोऽनुग्रहे रतः ।
स लोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते ॥२१७॥
अक्षरं ध्रुवमव्ययमष्टमन्त्वौपसर्गिकं ।
तस्येश्वरस्य यन्माचख्यानं(२) मायामयं परं ॥२१८॥
मायया कृतमाचष्टे मायी देवो महेश्वरः ।
देवानामुपसंहारस्तत्प्रमाणं हि कीर्त्त्यते ॥२१९॥
विस्तरेणानुपूर्व्या च ब्रुवतो मे निबोधत ।
चयोदशैव कोट्यस्तु नियुता दश पञ्च च ।
भूर्लोकाद्ब्रह्मलोको वै योजनैः सम्प्रकीर्त्त्यते ॥२२०॥
एकयोजनकोटी तु पञ्चाशन्नियुतानि च ।
ऊर्द्धं भागवताण्डन्तु ब्रह्मलोकात्परं स्मृतं ॥२२१॥
एषोर्द्धगप्रचारस्तु गत्यन्तश्च ततः स्मृतं ।

(१) योगाढ्य इति ख० योगाग्नि इति च० ।
(२) यन्माचख्यानामिति ज० ।

नित्या ह्यपरिसंख्येयाः परस्परगुणाश्रयाः ॥१२२॥
सूक्ष्माः प्रसवधर्मिण्यस्ततः प्रकृतयः स्मृताः ।
येभ्यो(१)ऽधिकर्त्ता संजज्ञे क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ १२३॥
तासु प्रकृतिमव्यक्तमधिष्ठातृत्वमव्ययं ।
अनुत्पाद्य परन्धाम परमाणु परेश्वरं ॥१२४॥
अव्ययश्चाप्यनुत्थश्च अमूर्त्तिर्मूर्त्तिमानसौ ।
प्रादुर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चैवाप्यनुग्रहः ॥१२५॥
विधिरन्यैरनौपम्यः परमाणुर्महेश्वरः ।
सतेजा एष तमसो यः पुरस्तात् प्रकाशकः ॥१२६॥
यदण्डमासीत्सौवर्णं प्रथमन्त्वौपसर्गिकं ।
स्वहतं सर्वतोऽहत्नमीश्वराद्यवजायत ॥१२७॥
ईश्वराद्बीजनिर्भेदः क्षेत्रज्ञो बीज इष्यते ।
योनिं प्रकृतिमाचष्टे सा च नारायणात्मिका ॥१२८॥
विभुर्लोकस्य स्रष्टार्थं लोकसंस्थानमेव च ।
सन्निसर्गः स तन्वा च(२) लोकधातुर्महात्मनः ॥१२९॥
पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्य अण्डादर्वाक्च ब्रह्मणः ।
तयोर्मध्ये पुरं दिव्यं स्थानं यस्य मनोमयं ॥१३०॥
तद्दिव्यत्वतः स्थानमीश्वरस्यामितौजसः ।

---

(१) याभ्य इति पाठः साधुः ।

(२) स निसर्गः स तन्वी च इति पाठः सम्भाव्यते । स्वतन्वा इत्यत्र सततश्च इति ङ० छ० ञ०, स्वततश्चेति च० ।

शिवं नाम पुरं तत्र शरणं जन्मभीरुणां ॥२३१॥
सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां द्विजोत्तमाः।
अभ्यन्तरे तु विस्तीर्णं महीमण्डलसंस्थितं ॥२३२॥
मध्याह्नार्कप्रकाशेन परतेजोऽभिमर्दिना ।
शातकौम्भेन महता प्राकारेणार्कवर्चसा ॥२३३॥
द्वारैश्चतुर्भिः सौवर्णैर्मुक्तादामविभूषितैः।
तपनीयनिभैः शुभ्रैर्गाढ़ं सुकृतवेष्टनं ॥२३४॥
तथाकाशे पुरं रम्यं दिव्यं घण्टादिनादितं ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न तपो न जरा श्रमाः ॥२३५॥
नददन्यैः पुराचारं रूपमासौतुमर्हति[1] ।
सहस्राणां शतं पूर्णं योजनानां दिशो दश ॥२३६॥
तत्पुरं गोवृषाङ्कस्य तेजसा व्याप्य तिष्ठति ।
भावेन मनसो भूमिर्विन्यस्ता कनकामयी ॥२३७॥
रत्नवालुकया तत्र विन्यस्ता शुशुभेऽधिकं ।
शारदेन्दुप्रकाशानि बालसूर्यनिभानि च ॥२३८॥
अर्द्धश्वेतार्द्धरक्तानि सौवर्णानि तथैव च ।
रथचक्रप्रमाणानि नालैर्मरकतप्रभैः ॥२३९॥
सौकुमार्येण रूपेण गन्धिना प्रतिभेन च ।
तत्र दिव्यानि पद्मानि वनेषूपवनेषु च ॥२४०॥
स्वङ्गुपचनिकाशानि तपनीयानि यानि च ।

---

(१) पाठोऽयं न विशुद्धः। अत्र न हि तस्य पुरस्यान्योपमां कर्त्तुमर्हति इति पाठः सम्भवितुमर्हति।

अर्द्धहस्ताङ्गुलकानि सुकुमाराम्बराणि च ॥२४१॥
आतपत्रप्रमाणानि पद्मजैः संवृतानि च।
भूयः सप्त महानद्यस्तासान्नामानि बोधत ॥२४२॥
वरा वरेण्या वरदा वरांशा वरवर्णिनी।
वरमा वरभद्रा च रम्यास्तस्मिन् पुरोत्तमे॥२४३॥
पद्मोत्पलदलोन्मिश्रं फेनाद्यावर्त्तविग्रहं।
जलं मणिदलप्रख्यमावहन्ति सरिद्वराः ॥२४४॥
न तु ब्रह्मर्षयो देवा नासुराः पितरस्तथा।
न चान्योऽप्रमेयस्य विदुरीशस्य तत्पुरं ॥२४५॥
तत्र ये ध्यानसम्पन्नाः सुयुक्ता विजितेन्द्रियाः।
पश्यन्तीह महात्मानः पुरन्तद्रोषयात्मनः ॥२४६॥
मध्ये पुरवरेन्द्रस्य तस्याप्रतिमतेजसा।
सुमहान्मेरुसङ्काशो दिव्यो भद्रश्रिया वृतः।२४७॥
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः।
अनुपमेयै(१)रत्नैश्च सर्वतः स विभूषितः ॥२४८॥
स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशैर्वैदूर्यैः सोमसंप्रभैः।
बालसूर्यप्रभैश्चैव सौवर्णैश्चाग्निसंप्रभैः॥२४९॥
राजतैश्चापि शुभ्रशुभ्रे इन्द्रनीलमयैः शुभैः।
हृद्यैर्वज्रमयैश्चैव इत्येवं सुमहार्हितैः ॥२५०॥
जलैश्च विविधाकारैर्दीर्घिकाभिरधिवासितं।
चन्द्ररश्मिप्रकाशाभिः पातकाभिरलंकृतं ॥२५१॥

---

(१) अनुपम्यमानैरिति ङ० च० ।

हक्कघण्टानिनादैश्च नित्यप्रमुदितोत्सवः ।
किन्नराणामधीवासैः सन्ध्याभ्राकारराजितैः ॥२५२॥
परिवारसमन्तात्तु हेमपुष्पोदकप्रभैः[१] ।
यथा हि मेरुशैलेन्द्रो हेमशृङ्गैर्विराजते ॥२५३॥
चामीकरमयीभिस्तु पातकाभिस्तथा पुरं ।
एवं प्रासादराजोऽसौ भूमिकाभिर्विराजते ॥२५४॥
वसन्तप्रतिमा[२] यत्र त्र्यम्बकस्य निवेशने ।
लक्ष्मीः श्रीश्च वपुष्मांया कीर्त्तिः शोभा सरस्वती ॥२५५॥
देव्या वै सहिता ह्येता रूपगन्धसमन्विताः ।
नित्या ह्यपरिसङ्ख्याताः परस्परगुणाश्रयाः ।
भूषणं सर्वरत्नानां योन्यः कान्तिविलासयोः ॥२५६॥
कोटीशतं महाभागा विभज्यात्मानमात्मना ।
भगवन्तं महात्मानं प्रतिमोदन्त्यतन्द्रिताः ॥२५७॥
तासां सहस्रशश्चान्याः पृष्ठतः परिचारिकाः ।
रूपिण्यश्च श्रिया युक्ताः सर्वाः कमललोचनाः ॥२५८॥
लीलाविलाससंयुक्तैर्भावैरतिमनोहरैः ।
गणैस्ताः सह मोदन्ते शैलाभैः पावकोपमैः ॥२५९॥
कुब्जा कामनिकामैश्च वरगात्रा ह्ययाननाः ॥
पुष्ट्राश्च विकटाश्चैव करालाश्चिपिटाननाः[३] ॥२६०॥

(१) हेमपुष्पोपमैर्कूमैः इति ङ० हेमपुष्पोपमैश्रीभिः इति च० ।
(२) रमत्यप्रतिमा इति ङ० च० ।
(३) च पिटाननाः इति ङ० च० ।

लम्बोदरा ह्रस्वभुजा त्रिनेत्रा ह्रस्वपादिकाः।
मृगेन्द्रवदनाश्चान्या गजवक्त्रोदरास्तथा ॥२६१॥
गजाननास्तथैवान्याः सिंहव्याघ्राननास्तथा।
लोहिताक्षा महास्त्वन्यः सुभगाश्चारुलोचनाः ॥२६२॥
ह्रस्वकुञ्चितकेशाश्च सुन्दर्य्यश्चारुलोचनाः।
अन्याश्च कामरूपिण्यो नानावेशधराः स्त्रियः ॥२६३॥
अभ्यन्तरपरिस्कन्धा देवावामदेहोषिताः।
रराम भगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः ॥२६४
नन्दिना च गणैः सार्द्धं विश्वरूपैर्महात्मभिः।
तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्यौदार्य्यपराक्रमैः ॥२६५॥
पावकात्मजसङ्काशैर्यूपदंष्ट्रोत्कटाननैः।
वन्द्यमानो विमानस्थ(१) पूज्यमानश्च तत्परैः ॥२६६॥
सर्वर्त्तुकुसुमां मालां जिघ्रमाणोरसि स्थितां।
नीलोत्पलदलश्यामं पृथुनासायतेक्षणं ॥२६७॥
ईषत्करालसम्बोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रागणान्वितं।
षड्ढूर्द्ध्वनेत्रं दुष्प्रेक्ष्यं रुधिरक्षीरवाससं ॥२६८॥
आहवेष्वपरिक्लिष्टं देवानामरिनाशनं।
बाहुना बाहुमावेश्य पार्श्वे सव्येऽन्तरे स्थितं ॥२६८॥
रराजापदिश(२)स्तस्य वामाग्रकरगोचरं।
महाभैरवनिर्घोषं बलेनाप्रतिमौजसं।
दशवर्णधनुश्चैव विचित्रं शोभतेऽधिकं ॥२७०॥

(१) विमानस्थ इत्यत्र विमानस्थैरिति पाठः साधीयान्।
(२) अपदिशमितिपाठो लेखकप्रमादजनितः।

त्रिशूलं विद्युताभासममोघं शत्रुनाशनं ।
जाज्वल्यमानं वपुषा परमं तत्त्विषा युतं ॥२७१॥
अमिद्धैवौजसां श्रेष्ठः शीतरश्मिः शशी तथा ।
तेजसा वपुषा कान्त्या देवेशस्य महात्मनः ।
शुशुभेऽभ्यधिकं तत्र वेश्मामग्निशिखा इव ॥२७२॥
स्थितः पुरस्ताद्देवस्य शातकौम्भमयो महान् ।
शुशुभे रुचिरः श्रीमान् सोदकः स कमण्डलुः ॥२७३॥
अभिमावेश्य चाङ्गेषु पाण्डुराम्बरधारिणी ।
उरश्छेदेन महता मौक्तिकेन विराजिता ।
चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसम्मता ॥२७४॥
देव्याः श्वासः प्रतीहारी श्रीरिवाप्रतिमा परा ।
विभ्राजती स्थिता चैव कृत्वा देवस्य चाञ्जलिं ॥२७५॥
तस्याः पृष्ठानुगाश्चान्याः स्त्रियोऽप्सरोगणान्विताः ।
ताः खल्वभिनवैः कान्तैरुपतिष्ठन्ति शङ्करं ॥२७६॥
सर्वलक्षणसम्पन्ना वादित्रैरुपबृंहिताः ।
उपगायन्ति देवेशं गणा गन्धर्व्वयोनयः ॥२७७॥
अभ्युन्नतो महोरस्कः शरन्मेघसमद्युतिः ।
शोभते नन्दमानश्च गोपतिस्तस्य वेश्मनि ॥२७८॥
स्कन्दश्च सपरीवारः पुत्रोऽस्यामितवीर्य्यवान् ।
रक्ताम्बरधरः श्रीमान् वराम्बुजदलेक्षणः ॥२७८॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च चाष्टवान्(१) ।

(१) नष्टसा इति ङ० च० ।

व्यपेतव्यसनाक्रूराः प्रजानां पालने रताः ॥२८०॥
तैः सार्द्धं स महावीर्य्यः शोभते शिखिवाहनः ।
व्यालक्रीडनकैश्चैव क्रीड़ते विश्वतोमुखः ॥२८१॥
ये नृपा विबुधेन्द्राणां काञ्चनस्य प्रदायिनः ।
ये च स्वायतना[१] विप्रा स्तपस्या ब्रह्मवादिनः ॥२८२॥
गुरुस्वाध्यायतपसस्तथा चैवोग्रव्रतास्तथा ।
एते सभासदस्तस्य देवेशस्य च सम्मताः ॥२८३॥
मन्वन्तराण्यनेकानि व्यवर्त्तन्त[२] पुनः पुनः ।
श्रूयतां देवदेवस्य भविष्याश्चर्यमुत्तमं ॥२८४॥
व्याघ्रास्तैवानुगास्तत्र काञ्चनाभास्तरस्विनः ।
स्वच्छन्दचारिणः सर्वे स्वयं देवेन निर्म्मिताः ॥२८५॥
मृत्योर्मृत्युसमास्ते तु यमदर्पापहारिणः ।
विभूतिमणसंख्येयां को न खल्वभिधास्यते ॥२८६॥
अतःपरमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमं ।
भूतानामनुकंपार्थं यत्कृतं तन्निबोधत ॥२८७॥
मन्दराद्रिप्रकाशानां बलेनाप्रतिमौजसां ।
हारकुन्देन्दुवर्णानां विद्युद्घननिनादिनां ॥२८८॥
चूडामणिधराणां वै मेघसन्निभवाससां ।
श्रीवत्साङ्कितवक्षाणामङ्गुलोशूलपाणिनां ॥२८९॥
एवं दिशानां देवानां रूपेणोत्तमशालिनां ।

---

(१) स्वायतमनसो इति पाठोऽर्थप्रतिपत्तिकरः।
(२) व्यवर्त्तन्निति ङ० च० ।

तस्य प्रासादमुख्यस्य स्तम्भेषूत्तमशोभिषु ॥२८०॥
संयताग्निमयीभिस्तु शृङ्खलाभिः पृथक् पृथक्।
मायासहस्रं सिंहानां सुखं तत्र निवासिनां ॥२८१॥
स्तम्भेऽप्यपाश्रितायत्तं[1] त्र्यम्बकस्य निवेशने।
अथ तत्प्रातसंपूज्य वायोर्वाक्यं सुविस्मिताः।
ऋषयः प्रत्यभाषन्त नैमिषेयास्तपस्विनः ॥२८२॥
भगवन् सर्वभूतानां प्राण सर्वचग प्रभो।
के ते सिंहमहाभूताः क्व ते जाताः किमात्मकाः ॥२८३॥
सिंहाः केनापराधेन भूतानां प्रभविष्णुना।
वैश्वानरमयैः पाशैः संरुद्धास्तु पृथक् पृथक् ॥२८४॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यं जगाद ह।
यदै सहस्रं सिंहानामीश्वरेण महात्मना।
व्यपनीय स्वकाद्देहात्क्रोधास्ते सिंहविग्रहाः ॥२८५॥
भूतानामभयं दत्त्वा पुरा बद्धाग्निबन्धने।
यज्ञभागनिमित्तं च ईश्वरस्याज्ञया तदा ॥२८६॥
तेषां[2] विधानमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया।
देव्या मन्युं कृतं ज्ञात्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥२८७॥
निःसृता च महादेव्या महाकाली महेश्वरी।
आत्मनः कर्मसाक्षिण्या भूतैः सार्द्धं तदानुगैः ॥२८८॥
स एष भगवान्क्रोधो रुद्रावासकृतालयः।

---

(१) ऽप्यपाश्रितयश्चमिति पाठो न विशुद्धः।
(२) तस्मादिति ङ० च०।

वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा देव्या मन्युप्रमार्ज्जनः ॥१९९॥
तस्य वेश्म सुरेन्द्रस्य सर्वगुह्यतमस्य वै।
सन्निवेशस्त्वनौपम्या माया वः परिकीर्त्तितः ॥२००॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि ये तत्र प्रतिवासिनः।
रम्ये पुरवरश्रेष्ठे तस्मिन् वैहायसभूमिषु ॥२०१॥
नानारत्नविचित्रेषु पताकाध्वजशालिषु च।
सर्वकामसमृद्धेषु वनोपवनशोभिषु ॥२०२॥
राजतेषु महान्तेषु शातकौम्भमयेषु च।
सन्ध्याभ्रसन्निकाशेषु कैलासप्रतिमेषु च ॥२०३॥
हृष्टैः शब्दादिभिर्भोगैर्य्ये भवस्यानुसारिणः।
प्रासादवरपृष्ठेषु तेषु मोदन्ति सुव्रताः ॥२०४॥
ब्रह्मघोषैरविरता कथाश्च विविधाः शुभाः।
गीतवादित्रघोषाश्च संस्तवाश्च[१] समन्ततः ॥२०५॥
संहृताश्चैवमतुला नानाश्चर्यकृतास्तथा।
एवमादीनि वर्त्तन्ते तेषां प्रासादमूर्द्धनि ॥२०६॥
सहस्रपादः प्रासादस्तपनीयमयः शुभः।
अनौपम्यैर्वरै रत्नैः सर्वतः परिभूषितः ॥२०७॥
स्फटिकैश्चन्द्रसङ्काशैर्वैदूर्यमणिसम्प्रभैः।
बालसूर्य्यमयैश्चापि सौवर्णैश्चाग्निसम्प्रभैः ॥२०८॥
चुक्रुशुर्ऋषयः श्रुत्वा नैमिषेयास्तपस्विनः।

---

(१) स्वस्तिवाचः इति ख०।

आपन्नसंशयाशेसं वाक्यमूचुः समीरणं ॥२०८॥

ऋषय ऊचुः ।

के तु तत्र महात्मानो ये भवस्यानुसारिणः ।
अनुध्यातास्तमाः सम्यक् प्रमोदन्ते पुरोक्तसे ।
ऋषीणां वचनं श्रुत्वा वायुर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥२१०॥

वायुरुवाच ।

श्रूयतां देवदेवस्य भक्तिर्यैरनुकल्पिता ।
श्रीमन्तः सुजिता दान्ताः शौर्य्ययुक्ता ह्यलोलुपाः ॥२११॥
मध्याहाराश्च माचाश्च आत्मारामा जितेन्द्रियाः ।
जितद्वन्द्वा महोत्साहाः सौम्या विगतमत्सराः ॥२१२॥
भावस्थाः सर्व्वभूतानां अव्यापारा अनाकुलाः ।
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मना ।
अनन्यमनसो भूत्वा प्रपन्ना ये महेश्वरं ॥२१३॥
तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ।
भवस्य रूपसादृश्यं नीतास्तेव ह्यनुत्तमं ॥२१४॥
वैश्वानरमुखाः सर्वे विश्वरूपाः कपर्द्दिनः ।
नीलकण्ठाः सितग्रीवास्तीक्ष्णदंष्ट्रास्त्रिलोचनाः ॥२१५॥
अर्द्धचन्द्रकृतोष्णीषा जटामुकुटधारिणः ।
सर्वे दशभुजा वीराः पद्मान्तरसुगन्धिनः ॥२१६॥
तरुणादित्यसङ्काशाः सर्वे ते पीतवाससः ।
पिनाकपाणयः सर्व्वे श्वेतगोवृषवाहनाः ॥२१७॥
श्रियान्विताः कुण्डलिनो मुक्ताहारविभूषिताः ।

तेजसोऽभ्यधिका देवैः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ॥३१८॥
विभज्य बहुधात्मानं जरामृत्युविवर्जिताः ।
क्रीडन्ते विविधैर्भावैर्भोगान् प्राप्य सुदुर्लभान् ॥३१९॥
स्वच्छन्दगतयः सिद्धाः सिद्धैश्चान्यैर्विबोधिताः ।
एकादशानां रुद्राणां कोट्योऽनेकमहात्मनां ॥३२०॥
एभिः सह महात्मानो(१) देवदेवो महेश्वरः ।
भक्तानुकम्पी भगवान् मोदते पार्वतीप्रियः ॥३२१॥
माहात्म्यान्तु रुद्राणां भवस्य च महात्मनः ।
नानात्वमनुपश्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥३२२॥
मातरिश्वाऽब्रवीत्पुण्यामित्येतामीश्वरोऽब्रुत ।
अथ ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ।
श्रुत्वेमां परमां पुण्यां कथां कैश्यमकीं ततः ॥३२३॥
अप्रमाणानुग्रहं प्राप्य हर्षं चैवाप्यनुत्तमं ।
सम्भावयित्वा चार्घेनां वायुमूचुर्महाबलं ॥३२४॥

ऋषय ऊचुः ।

समीरण महाभाग अस्माकं च त्वया विभो ।
ईश्वरस्योत्तमं पुण्यमष्टमन्त्वौपसर्गिकं ॥३२५॥
तस्य स्थानं प्रमाणञ्च यथावत्परिकीर्त्तितं ।
यो गन्धेन समृद्धं वै परमं परमात्मनः ॥३२६॥
महादेवस्य माहात्म्यं दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ।
स्वेन माहात्म्ययोगेन सहस्राक्षामितौजसः ॥३२७॥

(१) महात्मा चेति पाठः समीचीनः।

यस्य भक्त्येष्वसंमोहो अनुकम्पार्थमेव च ।
(१)ब्राह्मलक्ष्मा स्वयं जुष्टा या साप्रतिमशालिनी ॥ ३ २ ८ ॥
व्याप्य द्योस्तेरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपधृक्(२) ।
विभूतिर्भ्राजतेऽत्यर्थं देवदेवस्य वेश्मनि ॥ ३ २ ९ ॥
महादेवस्य तुल्यानां रुद्राणान्तु महात्मनां(३) ।
तत्सर्वं निखिलेनेदं वक्त्रादमृतनिस्रवं ॥ ३ ३ ० ॥
अपीत्वा खलु सर्वस्य भक्त्यास्माभिस्तु सुव्रताः ।
नास्ति किञ्चिदविज्ञेयं अन्यच्चैवानुगामिनः ।
(४)प्रश्नं देववर प्राण यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ३ १ ॥
सूत उवाच । स खलूवाच भगवान् किं भूयो वर्त्तयाम्यहं ।
किं मया वै च वक्तव्यं तद्वदिष्यामि सुव्रताः ॥ ३ ३ २ ॥
ऋषय ऊचुः । आदित्याः पारिपार्श्वेया सिंहा वै क्रौधविक्रमाः ।
वैश्वानरा भूतगणा व्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥ ३ ३ ३ ॥
आभूतसंप्लवे घोरे सर्वप्राणभृतां क्षये ।
किमवस्था भवन्त्येते तन्नो ब्रूहि यथार्थवत् ॥ ३ ३ ४ ॥

---

(१) ब्राह्मलक्ष्म्या इति श्लोकार्द्धात्प्राक् कतिपयवाक्यानि न सन्ति ।

(२) व्याप्य द्योम्बरं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ख०, व्यापय्योत्स्वैरवं चन्द्रं विन्यस्ता विश्वरूपिणा इति ङ०, ज्योत्स्नैरित्यत्र योत्स्वैरितिपाठव्यत्यासेन ङ०पुस्तकस्थितपाठः च० क० चिह्नितपुस्तकयोर्वर्त्तते । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादोत्पन्नाः । अत्र, ज्योत्स्नाभिर्व्याप्य खं चन्द्रो विन्यस्तो विश्वरूपिणा इति पाठः सम्भावनीयः ।

(३) इतः श्लोकार्द्धात्प्राक् पश्चाद्वा श्लोकैकं श्लोकद्वयं वा पतितं ।

(४) एतच्छ्लोकार्द्धात्प्राक् श्लोकार्द्धं पतितं ।

एते ये वै त्वया प्रोक्ताः सिंहव्याघ्रगणैः सह ।
ये चान्ये सिद्धिसम्प्राप्ता मातरिश्वा जगाद ह ॥२३५॥
इदञ्च परमं तत्त्वं समाख्यास्यामि शृण्वतां ।
विश्वातेश्वरसद्भावमव्यक्तं प्रभवं तथा ॥२३६॥
तत्र पूर्वगतास्तेषु कुमारा ब्रह्मणः सुताः ।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥२३७॥
वोढुश्च कपिलस्तेषामासुरिश्च महायशाः ।
मुनिः पञ्चशिखश्चैव ये चान्येऽप्येवमादयः ॥२३८॥
ततः काले व्यतिक्रान्ते कल्पानां पर्य्यये गते ।
महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ॥२३९॥
अनेकरुद्रकोट्यस्तु याः प्रसन्ना महेश्वरी ।
शब्दादीन् विषयान् भोगान् सत्यक्त्वाष्टविधस्वयात् ॥२४०॥
प्रविश्य सर्वभूतानि ज्ञानयुक्तेन तेजसा ।
वैहायपदमव्ययं भूतानामनुकम्पया ॥२४१॥
तत्र यान्ति महात्मनः परमाणुं महेश्वरं ।
तरन्ति सुमहावर्त्तां जन्ममृत्यूदकां नदीं ॥२४२॥
ततः पश्यन्ति सर्वाणं(१) परं ब्रह्माणमेव च ।
देव्या वै सहिताः सप्त या देव्यः(२) परिकीर्त्तिताः ॥२४३॥
यत्तत् सहस्रं सिंहानामादित्यानां तथैव च ।
वैश्वानरभूतभव्यव्याघ्राश्चैवानुगामिनः ॥२४४॥

---

(१) पश्यन्त्यपर्व्वाणमिति ङ० ।
(२) या देव्या इति क० ।

आवेश्यात्मनि तान् सर्वान् संख्यायोपप्लवां(१)स्तथा ।
लोकान् सप्त इमान् सर्व्वान् महाभूतानि पञ्च च ॥२४५॥
विष्णुना सह संयुक्तं करोति विकरोति च ।
स रुद्रो यः साममयस्तथैव च यजुर्मयः ॥२४६॥
स एष उत प्रोतश्च वहिरन्तश्च निश्चयात् ।
एको हि भगवानाद्य(२) प्रभावी श्रान्तकल्बिषः ॥२४७॥
ततस्ते ऋषयः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ।
अन्तश्चवास स(३)मारोप्याग्निं तथात्मनि ॥२४८॥
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनान्तरात्मनि ।
अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यन्ते महेश्वरं ॥२४९॥
व्रतोपवासनिरताः सर्वभूतदयापराः ।
योगमनुपसन्दिग्धं प्राप्तं तैश्चिरसंश्रयैः ॥२५०॥
प्रपद्य परया भक्त्या ज्ञानयुक्तेन तेजसा ।
तैर्लब्धं रुद्रसालोक्यं शाश्वतं पदमव्ययं ॥२५१॥
यः पठेत्तपसा युक्तो वायुप्रोक्तामिमां स्तुतिं ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा स्वक्रियापरः ॥२५२॥
लभते रुद्रसालोक्यं भक्तिमान् विगतज्वरः ।

---

(१) अयं पाठो लेखकप्रमादात्समजनि ।
(२) ह्याद्य इति क० ।
(३) तस्य स्या असमं वासमिति ङ० च०, सस्य असमञ्च वाससमिति ङ० । एते पाठा अर्थहीनाः । अत्र सं अनाश्रमसंवासमितिपाठोऽर्थ-प्रतिपत्तिकरः ।

अमद्यपश्च यः शूद्रो भवभक्तो जितेन्द्रियः ॥३५३॥
आभूतसंप्लवस्थायी अप्रतीघातलक्षणः ।
गाणपत्यं स लभते स्थानं वा सर्वकामिकं ॥३५४॥
मद्यपो मद्यपैः सार्द्धं भूतसङ्घैश्च मोदते ।
सोऽर्च्यमानो महीपृष्ठे मर्त्यानां वरदो भवेत् ।
इतिहोवाच भगवान् वायुर्वाक्यमिदं वरः ॥३५५॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषङ्गपादे शिवपुरवर्णनं नाम
ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः।

अनुषङ्गपादः।

सूत उवाच। [१]प्रत्याहारं प्रवक्ष्यामि परस्यान्ते स्वयम्भुवः।

ब्रह्मणः स्थितिकाले तु क्षीणे तस्मिंस्तदा प्रभोः ॥१॥

यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः।

अव्यक्तान् ग्रसते व्यक्तं[२] प्रत्याहारेण कृत्स्नशः ॥२॥

परं तदनु कल्पानामपूर्णे कल्पसङ्क्षये।

उपस्थिते महाघोरे ह्यप्रत्यक्षे तु कस्यचित् ॥३॥

अन्ते द्रुमस्य सम्प्राप्ते पश्चिमस्य मनोस्तदा।

अन्ते कलियुगे तस्मिन् क्षीणे संहार उच्यते ॥४॥

सम्प्रक्षाले तदा वृत्ते प्रत्याहारे ह्यपस्थिते[३]।

प्रत्याहारे तदा तस्मिन् भूततन्मात्रसंक्षये ॥५॥

महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये।

---

(१) क॰ ङ॰ च॰ छ॰ पुस्तकेषु प्रत्याहारादिकतिपयविषयनिर्देशानन्तरं ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यते। तेषु गयामाहात्म्यवर्णनं नास्ति। ख॰ ग॰ पुस्तकयोस्तु प्रत्याहारादिविषयनिर्देशो नास्ति गयामाहात्म्यकथनानन्तरं ग्रन्थसमाप्तिर्लक्ष्यते। अस्मिन् पुस्तके प्रत्याहारादिविषयमुद्रणात्परं गयामाहात्म्यमुद्रणेन ग्रन्थसमाप्तिर्भविष्यति।

(२) अव्यक्तं ग्रसते व्यक्तात् इति पाठः समीचीनः।

(३) ह्युपस्थिते इति पाठः सम्भवपरः। सम्प्रक्षाले इति श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्धं पतितं साकाङ्क्षत्वात्।

स्वभावकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥६॥
आपो ग्रसन्ति वै पूर्व्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणं ।
आत्तगन्धा ततो भूस्मिः प्रलयत्वाय कल्पते ।
प्रविष्टे गन्धतन्मात्रे तोयावस्था धरा भवेत् ॥७॥
आपस्तदा प्रनष्टा वै वेगवत्यो महास्वनाः ।
सर्व्वमापूरयित्वेदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥८॥
अपामस्ति गुणो यस्तु ज्योतिषे लीयते रसः ।
नश्यन्त्यापस्तदाप्ते च रसतन्मात्रसङ्क्षयात् ॥९॥
ताजवेत्यहृतरसा[1] ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्त्युत ।
ग्रस्ते च सलिले तेजः सर्व्वतोमुखमीक्ष्यते ॥१०॥
अथाग्निः सर्व्वतो व्याप्त आदत्ते तज्जलन्तदा ।
सर्व्वमापूर्य्यतेऽर्च्चिर्भिस्तदा जगदिदं शनैः ११॥
अर्च्चिर्भिः सन्तते तस्मिन् तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ततः ।
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुरन्ति[2] प्रकाशकं ।
प्रलीयते तदा तस्मिन् दीपार्च्चिरिव मारुते ॥१२॥
प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ।
उपशाम्यति तेजो हि वायुना धूयते[3] महत् ॥१३॥
निरालोके तदा लोके वायुभूते च तेजसि ।

---

(१) ताजवेत्यहृतरसा इत्यत्र, तेजसा संहृतरसा इति पाठो विशुद्धः ॥
(२) रन्ति इति पाठो लेखकप्रमादजनितः। रन्ति इत्यत्र हन्ति इति पाठः समीचीनः।
(३) धयते इति ङ० च०।

ततस्तमुल(१)मासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः ॥१४॥
ऊर्द्धं चाधश्च तिर्य्यक् च दोधवीति(२) दिशो दश ।
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते च तत् ॥१५॥
प्रशाम्यति तदा वायुः खन्तु तिष्ठत्यनावृतं ।
अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्त्तिमत् ॥१६॥
सर्व्वमापूरयच्चादैः सुमहत्तत् प्रकाशते ।
परिमण्डलन्तच्छुषिरमाकाशं शब्दलक्षणं ॥१७॥
शब्दमात्रं तदाकाशं सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ।
तन्तु शब्दगुणन्तस्य भूतादिः ग्रसते पुनः ॥१८॥
भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ।
अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः ॥१९॥
भूतादिं ग्रसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ।
महानात्मा तु विज्ञेयः संकल्पो व्यवसायकः ॥२०॥
बुद्धिर्म्मनश्च लिङ्गश्च महानक्षर एव च ।
पर्य्यायवाचकैः शब्दैस्तमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥२१॥
सम्प्रलीनेषु भूतेषु गुणसाम्ये तमोमये ।
स्वात्मन्येव स्थिते चैव कारणे लोककारणे ॥२२॥
विनिवृत्ते तदा सर्गे प्रकृत्यावस्थितेन वै ।
तदाद्यन्तपरोक्षत्वाददृष्टत्वाच्च कस्यचित् ॥२३॥

---

(१) ततः खं मूलमितिपाठः समीचीनः ।

(२) दोधीति इति क० ज० ह्रो धवीति घ० । एते सर्व्वे पाठा लिपिकरप्रमादुद्भूताः ।

अनाख्यानादबोधत्वादज्ञानाद्ज्ञानिनामपि ।
आगतागतिकत्वाच्च यच्चान्यं तन्न[1] विद्यते ॥२४॥
भावग्राह्यानुमानाच्च चिन्तयित्वेदमुच्यते ।
स्थिते तु कारणे तस्मिन् नित्ये सदसदात्मके ॥२५॥
अनिर्देश्या प्रवृत्तिर्वै स्वात्मिका कारणेन तु ।
एवं सम्प्रादयोऽव्यक्तात् क्रमात्प्रकृतयस्तु वै ॥२६॥
प्रत्याहारे तदा सर्गे प्रविशन्ति परस्परं ।
येनेदमावृतं सर्वं मण्डलस्तु प्रलीयते ॥२७॥
सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्व्वतं ।
उदकावरणं यच्च ज्योतिषा[2] पीयते तु तत् ॥२८॥
यत्तैजसं चावरणमाकाशं[3] ग्रसते तु तत् ।
यद्वायव्यं चावरणमाकाशं ग्रसते तु तत् ॥२९॥
आकाशावरणं यच्च भूतादिर्ग्रसते तु तत् ।
भूतादिं ग्रसते चापि महान् वै बुद्धिलक्षणः ॥३०॥
महान्तं ग्रसतेऽव्यक्तं गुणसाम्यं ततः परं ।
एतौ संहारविस्तारौ ब्रह्माव्यक्तो ततः पुनः ॥३१॥
सृजते ग्रसते चैव विकारान् सर्गसंयमे ।
संक्लिष्टकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ॥३२॥
गत्वा जवत्वंभावे स्थानेष्वेषु प्रसंयमान् ।

---

(१) यच्चान्यत्किञ्च इति पाठः समीचीनः ।
(२) ज्योतिषि इति पाठः साधुः ।
(३) मारुतो इति पाठः साधीयान् ।

प्रत्याहारे वियुज्यन्ते क्षेत्रज्ञाः करणैः पुनः ॥३३॥
अव्यक्तं क्षेत्रमित्याहुर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
साधर्म्यवैधर्म्यकृतसंयोगोऽनादिमांस्तयोः ॥३४॥
एवं सर्गेषु विज्ञेयं क्षेत्रज्ञेष्विह ब्राह्मणाः ।
ब्रह्मविच्चैव विज्ञेयः क्षेत्रज्ञानात् पृथक् पृथक् ॥३५॥
विषयाविषयत्वञ्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः(१) स्मृतं ।
ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयोऽविषयः क्षेत्रमुच्यते ॥३६॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञार्थं प्रवर्त्तते ।
बहुत्वाच्च शरीराणां शरीरी बहुधा स्मृतः ॥३७॥
अच्छूहासहराचैव ज्योतिर्वच्च व्यवस्थितः ।
यस्मात्प्रतिशरीरं हि सुखदुःखोपलक्षिता ।
तस्मात्पुरुषनानात्वं विज्ञेयं तु विजानता ॥३८॥
यदा प्रवर्त्तते चैषां भेदानां चैव संयमाः ।
स्वभावकारिताः सर्वे कालेन महता तदा ॥३९॥
निवर्त्तते तदा तस्य(२) स्थितिरागः स्वयम्भुवः ।
सहसा योऽव्यक्तैः सर्वैः(३) ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥४०॥
विनिवृत्ते तदा रागे स्थितावात्मनिवासिनां ।
तत्कालवासिनां तेषां तदा तद्दोषदर्शिनां ॥४१॥
उत्पद्यतेऽथ वैराग्यमात्मवादप्रनाशनं ।

---

(१) क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति पाठः सुसङ्गतः ।
(२) तदावस्थं इति क० ।
(३) सहसा ये स्वकैः सर्व्वे इति ख० सहसा योऽव्यक्तैः सर्व्वैरिति क० ज० ।

भोज्यभोक्तृत्वनानात्वे तेषां तद्भवदर्शिनां[1] ॥४२॥
पृथग्ज्ञानेन क्षेत्रज्ञास्तस्मात् ब्रह्मलौकिकाः।
प्रकृतौ करणा नीताः सर्व्वे नानाप्रदर्शिनः ॥४३॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते प्रशान्ता दर्शनात्मकाः।
प्रबुद्धा निरञ्जनाः सर्व्वे चेतनाचेतनास्तथा ॥४४॥
तथैव परिनिर्वाणाः स्मृता नागामिनस्तु ते[2]।
निर्गुणत्वान्निरात्मानः प्रकृत्यन्ते व्यतिक्रमात् ॥४५॥
इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयम्भुवः।
भिद्यन्ते सर्वभूतानां करणानि प्रसंयमे ॥४६॥
इत्येष संयमश्चैव तत्त्वानां करणैः सह।
तत्त्वप्रसंयमो ह्येष स्मृतो व्यावर्त्तको द्विजाः ॥४७॥
सूत उवाच। धर्माधर्मौ तपो ज्ञानं शुभे सत्यानृते तथा।
ऊर्द्धभावो ह्यधोभावो सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥४८॥
सर्वमेतत्प्रयातस्य[3] गुणमात्रात्मकं स्मृतं।
निरिन्द्रियाणां च तदा ज्ञानिनां यच्छुभाशुभं ॥४९॥
प्रकृत्यां चैव तत्सर्वं पुण्यं पापं प्रतिष्ठति।
योऽन्यवस्था स्वभावे च[4] देहिनां तु निषिच्यते[5] ॥५०॥
जन्तूनां पापपुण्यन्तु प्रकृतौ यत्प्रतिष्ठितं।

(१) भोज्यभोक्तृत्वनानात्वैस्तेषां तद्भावदर्शिनामिति च०।
(२) वै इति क० ज० ये इति ङ०।
(३) प्रयातस्येति ङ० च० छ०।
(४) सताश्चैव इति ङ० च०।
(५) निषिध्यते इति क० छ० ज०।

अव्यक्तस्थानि तान्येव पुण्यपापानि जन्तवः ।
ये जयन्ति पुनर्देहे देहान्यत्वे तथैव च ॥ ५१ ॥
धर्माधर्मौ तु जन्तूनां गुणमात्रात्मकावुभौ ।
करणैः स्वैः प्रचीयेते कायत्वेनेह जन्तुभिः ॥ ५२ ॥
स्वचेतनाः प्रलीयन्ते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः ।
सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जन्तवः ।
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते करणैः सञ्चरन्ति च ॥ ५३ ॥
राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव वृत्तयः ।
गुणमात्राः प्रवर्त्तन्ते पुरुषाधिष्ठितास्त्रिधा ॥ ५४ ॥
ऊर्द्धं देवात्मकं सत्त्वमधोभागात्मकं तमः ।
तयोः प्रवर्त्तकं मध्ये इहैवावर्त्तकं रजः ॥ ५५ ॥
इत्येवं परिवर्त्तन्ते त्रयः स्रोतोगुणात्मकाः ।
लोकेषु सर्वभूतानां तत्र कार्य्यं(१) विजानता ॥ ५६ ॥
अविद्याप्रत्ययारब्धा आरभ्यन्ते हि मानवैः ।
एतास्तु गतयस्तिस्रः शुभाः पापात्मिकाः स्मृताः ॥ ५७ ॥
तमसाभिभवाज्जन्तुर्यथातथ्यं न विन्दति ।
अतत्त्वदर्शनात् सोऽथ त्रिविधं बध्यते ततः ॥ ५८ ॥
प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेन च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विवर्त्तते ॥ ५९ ॥
इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा ह्यज्ञानहेतुकाः ।
अनित्ये नित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनं ॥ ६० ॥

(१) ते तु वार्य्या इति पाठः समीचीनः ।

अस्वे स्वमिति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः ।
येषामेते मनोदोषा ज्ञानदोषा विपर्य्ययात् ॥ ६१ ॥
रागद्वेषनिवृत्तिश्च तज्ज्ञानं समुदाहृतं ।
अज्ञानं तमसो मूलं कर्मद्वयफलं रजः ।
कर्म्मजस्तु पुनर्देहो महादुःखं प्रवर्त्तते ॥ ६२ ॥
श्रोत्रजा नेत्रजा चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा ।
पुनर्भवकरी दुःखा कर्म्मणा जायते तु सा[1] ॥ ६३ ॥
मत्थ्यो॒ऽभिहितो बालः स्वकृतैः कर्म्मणः फलैः ।
तैलपालीकवल्लीवस्तथैव परिवर्त्तते[2] ॥ ६४ ॥
तस्मात् मूलमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते ।
तं शत्रु[3] मवधार्य्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञानाद्विजयते सर्वन्त्यागाद्बुद्धिर्विरज्यते ।
वैराग्याच्छुध्यते चापि शुद्धः सत्त्वेन मुच्यते ॥ ६६ ॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि रागं भूतापहारिणं ।
अभिषङ्गाय यो यस्माद्विषयेोऽप्यवशात्मनः[4] ॥ ६७ ॥
अनिष्टमभिषङ्गं हि प्रीतितापविषादन[5] ।
दुःखलाभे न तापश्च सुखानुस्मरणं तथा ॥ ६८ ॥

---

(१) श्रोत्रजं नेत्रजं चैव त्वग्जिह्वाघ्राणतस्तथा। पुनर्भवकरं दुःखं कर्म्मणा जायते तु तत् इति पाठो विशुद्धः ।

(२) तैलपीडकवल्लीव इति क० तैलपीचकवल्लीव इति ङ० ।

(३) शत्रुमिति पाठः समीचीनः ।

(४) इतः श्लोकार्द्धात्परं श्लोकार्द्धं पतितं ।

(५) प्रतीतापविषादनमिति ङ० च०। प्रीतितापविषादकृत् इति पाठः सुलभार्थः ।

इत्येष वैषयो रागः संसृत्याः कारणं स्मृतं ।
ब्रह्मादौ स्थावरान्ते वै संसारे ह्याधिभौतिके ।
अज्ञानपूर्व्वकं तस्मादज्ञानन्तु विवर्जयेत् ॥ ६८ ॥
यस्य चार्थे न प्रमाणं शिष्टाचारं तथैव च ।
वर्णाश्रमविरोधी यः शिष्टशास्त्रविरोधकः ॥ ७० ॥
एष मार्गो हि निरधितिर्य्यग्योनौ च कारणं ।
तिर्य्यग्योनिगतश्चैव कारणं स निरुच्यते ॥ ७१ ॥
विविधा यातना स्थाने तिर्य्यग्योनौ च षड्विधे ।
कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्व्वशः ॥ ७२ ॥
अनैश्वर्य्यन्तु तत्सर्व्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतं ।
इत्येषा तामसी वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा ॥ ७३ ॥
सत्तस्थमाचकश्चित्तं यथा सत्त्वप्रदर्शनात् ।
तत्त्वानाञ्च तथा तत्त्वं दृष्ट्वा वै तत्त्वदर्शनात् ॥ ७४ ॥
सत्त्वक्षेत्रज्ञनानात्वमेतज्ज्ञानार्थदर्शनं ।
नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्वैयोगमुच्यते ॥ ७५ ॥
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ।
संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिङ्गेन मुच्यते ॥ ७६ ॥
निःसम्बन्धो ह्यचैतन्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।
स्वात्मन्यवस्थितश्चापि विरूपाख्येन लिख्यते ॥ ७७ ॥
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानमोक्षयोः ।
स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शिभिः ॥ ७८ ॥
पूर्व्वं वियोगो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।

लिङ्गाभावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरञ्जनं ॥ ७८ ॥
निरञ्जनत्वाच्छुद्धस्तु ततो नेता[१] न विद्यते।
तृष्णाक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षकारणं ॥ ८०॥
निमित्तमप्रतीघाते दृष्टशब्दादिलक्षणे[२]।
अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥ ८१ ॥
षोडशेष्वेवमध्यन्ते गुणमात्रात्मकानि तु।
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ ८२ ॥
दिव्ये च मानुषे चैव विषये पञ्चलक्षणे।
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः कर्त्तव्यो दोषदर्शनात् ॥ ८३ ॥
तापप्रीतिविषादानां कार्य्यन्तु परिवर्जनं।
एवं वैराग्यमास्थाय शरीरी निर्ममो भवेत् ॥ ८४ ॥
अनित्यमशिवं दुःखमिति बुद्ध्यानुचिन्त्य च।
विशुद्धं कार्य्यकरणं सत्वाप्येति चरान्तुय[३] ॥ ८५॥
परिपक्वकषायो हि कृत्स्नान् दोषान् प्रपश्यति।
ततः प्रयाणकाले हि दौर्षैर्नैमित्तिकैस्तथा ॥ ८६ ॥
ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः।
स शरीरमुपाश्रित्य कृत्स्नान् दोषान् रुणद्धि वै ॥ ८७ ॥
प्राणस्थानानि भिन्दन् हि छिन्दन्मर्माण्यतीत्य च।

---

(१) नेता नेता इति ङ० च०।
(२) लक्षयामिति क० छ०।
(३) सत्वान् मतिवशानुपे इति ङ० सत्वान्येतु वशान्तपा इति च० सत्वा ऽभ्येति वरांतुपा इति छ०। एते पाठा लेखकप्रमादोत्पन्नाः। अत्र, सत्वोऽभ्येति वसन् तपे इति पाठः सम्भावनीयः।

शैत्यात्प्रकुपितो वायुरूर्द्धन्तु क्रमते ततः ॥ ८८ ॥
स चायं सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः ।
समासात् संवृते ज्ञाने संवृतेषु च कर्मसु ॥ ८९ ॥
स जीवोऽनभ्यधिष्ठानः कर्मभिः स्वैः पुराकृतैः ।
अष्टाङ्गप्राणवृत्तीर्वै स विच्यावयते पुनः ॥९०॥
शरीरं प्रजहंसो वै निरुच्छासस्ततो भवेत् ।
एवं प्राणैः परित्यक्तो मृत इत्यभिधीयते ॥ ९१ ॥
यथेह लोके खद्योतं नीयमानमितस्ततः ।
रञ्जनं तद्वधे यत्तु नेता नेता न विद्यते ॥ ९२ ॥
तृष्णाक्षयस्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणं ।
शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥ ९३ ॥
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनं ।
वैराग्यकारणं ह्येते प्रकृतीनां लयस्य च ॥ ९४॥
अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेया पूर्वोक्ता वै यथाक्रमं।
अव्यक्ताद्यास्तु विज्ञेया भूतान्ता प्रकृतेर्लयाः ॥ ९५ ॥
वर्णाश्रमाचारयुक्ताः शिष्टाः शास्त्राविरोधिनः ।
वर्णाश्रमाणां धर्मोऽयं देवस्थानेषु कारणं ॥ ९६ ॥
ब्रह्मादीनि पिशाचान्तान्यष्टौ स्थानानि देवता ।
ऐश्वर्य्यमणिमाद्यं हि कारणं ह्यष्टलक्षणं ॥ ९७ ॥
निमित्तमप्रतीघाते दृष्टे शब्दादिलक्षणे ।
अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमं ॥९८॥
लोकेष्वेष्वनुसज्यन्ते गणमाचात्मकानि तु ।